

Hrvatska republikanska seljačka stranka prema Bosni i Hercegovini i orijentacija Hrvata BiH do 1923. god.

Tomislav Išek

U V O D

Kod nas do danas nije napisano posebno djelo u kojem bi se svestrano tretirala istorija Radićeve stranke. Takođe je neobrađena istorija Hrvata BiH. Dodam li tome da je slično stanje i u pogledu obrade nacionalnog pitanja, najosnovnijeg problema države stvorene 1. decembra 1918, onda se mogu, bar približno, sagledati teškoće na koje će naići oni koji pristupe istraživanju ovih pitanja. Daleko sam od pomisli da je moguće u jednom radu, posebno ovako formulisanom, kompleksno obraditi navedena pitanja. O HPSS tj. HRSS postoji relativno obimna **literatura**, ali samo fragmentarna. Jedan dio pisaca pokušao je da priđe HPSS (HRSS) sa najopćenitijeg stanovišta, zadržavajući se na površini problema vezanih za nju. U takvim radovima naći ćemo samo faktografske podatke za jedan period djelatnosti HPSS (HRSS) ili za stranku u cjelini¹⁾. Neki koji su pokušavali donijeti izvjesne ocjene nisu išli dalje od površnog psihologiziranja²⁾, dok su drugi sudili isuviše kategorički, ne sagledavajući uvijek stvari u istorijskoj projekciji³⁾. S obzirom na stanje izvorne građe i karakter štampe, podaci o HPSS (HRSS) koji se nalaze na stranicama literature, pored svih manjkavosti, dobro dolaze svakome ko prilazi izučavanju djelatnosti ove stranke. Ako se zna kakvog je značaja bila

¹⁾ Horvat Josip, Stranke kod Hrvata, Beograd, Politika, 1939, 103. Čubriović dr Vasa, Politička prošlost Hrvata, Beograd, Politika, 1939, 127. Čulinović Ferdo, Jugoslavija između dva rata, knjiga I, Zagreb, JAZU, 1961, 550.

²⁾ Marjanović Milan, Stjepan Radić, Beograd, Jugo-istok, 1937, 178.

³⁾ Cesarec August, Stjepan Radić i Republika, Prilog našoj političkoj historiji, Zagreb 1925, 100. Cesarec August, Ideologija HRSS ili put u bačvu, Borba, marksistički časopis, I. Beograd 1923, Knjiga 1, br. 4.

uloga braće Radića, posebno Stjepana, onda njihova pisana i notirana riječ dobiva izvanredno veliku vrijednost⁴⁾).

Korištena **arhivska građa** za ovu temu odnosi se isključivo na Arhiv SR BiH. Ovaj podatak govori dovoljno za sebe. Naime, arhiva HPSS (HRSS) nije sačuvana i to je jedan od razloga koji može usloviti eventualne prigovore koji bi se mogli javiti à propos činjeničnog materijala u radu, bilo da se radi o djelatnosti HPSS (HRSS) u BiH, bilo o ekonomskom položaju Hrvata BiH i tome slično.

Nužno je ovdje nešto reći o vrijednosti onih izvora koji se odnose na djelatnost HRSS. Prije svega, ta djelatnost je bila zabranjena i bila je, prema tome, tajna. Direktnog rada HRSS-e u Bosni i Hercegovini nije bilo do 1922. godine. I od tada, a naročito od 1923, što ne spada u ovaj rad, pomno odabrane i sposobne ličnosti djelovale su — tajno. Taj momenat i činjenica da su većinu upravnog osoblja, civilnog, a još više policijskog, predstavljali ljudi radikalski nastrojeni i dvoru slijepo odani imala je za posljedicu da podaci koji su prezentirani višim instancama često nisu odgovarali stvarnosti. Izvještaji su postajali nevjerodostojni svjesno, nužno i slučajno. Svjesno — jer su pojedinci iz straha da iznesu pravo stanje u svom okrugu lažno ili iskrivljeno prikazivali stvari, nužno — jer su u svojoj zaslijepljenosti i odanosti režimu previđali notorne greške i slabosti tog režima, a slučajno — zahvaljujući tajnovitosti rada i prikriivanja agitatora i pripadnika HRSS.

Nepostojanje ni djelomično sačuvane partijske arhive potencira značaj glasila HRSS »Slobodnog doma«. Na njegovim stranicama istoričar će naći podatke prvog reda, kao što su: odluke skupština, rezolucije skupova, izborne proglose i vijesti sa terena. Ali i ovdje je nužno upozoriti na položaj Stranke u cjelini i njenih organizacija. Režim je, s obzirom na ulogu i pretenzije Stranke, istu smatrao gotovo za jeres, te se to normalno odražavalo i na stranicama njene štampe. »Slobodni dom« je 1919. godine bio zabranjen, a kasnije je vođstvo Stranke donijelo odluku da se o politici neće uopšte pisati. Tako je istraživač za jedan period lišen mogućnosti korištenja i ovog vrlo važnog izvora. S obzirom da je svakovrsnim neslaganjima i nesporazumima u Kraljevini SHS ogroman obol davala većina stranaka, a suparničke najviše, to se u izučavanju bilo kojeg aspekta društveno-ekonomske i političke stvarnosti Kraljevine SHS ne može mimoći i njihova **štampa**. Međutim, baš ovdje je potrebno ispoljavanje, inače neophodne, kritičnosti. Gotovo sva štampa je bila do krajnosti subjektivna, stranački obojena, bolje reći zatvorena. Ta glasila, bez izuzetka gotovo, nisu se nimalo trudila da stvari objašnjavaju i rasvjetljavaju, nego su ih, naprotiv, komplikovala i otežavala. Štampa KPJ u ovom radu nije korištena uglavnom zbog toga što stavovi KPJ o nacionalnom pitanju u to vrijeme još nisu bili ni izgrađeni, ni pravilni.

⁴⁾ Nauk ili Program HRSS. Zagreb 1922, 24; Radić, Antun i Stjepan, Seljački nauk, Zagreb 1936, 204; Radić Stjepan, Živo hrvatsko pravo na BiH, Zagreb 1908, 60; Radić Stjepan, Put k seljačkoj republici, Zagreb 1923, 56.

Pri obradi ove materije koristio sam se i Stenografskim zapisnicima Privremenog narodnog predstavništva, sveska I—V, 1919. i Stenografskim beleškama Ustavotvorne skupštine, knjiga I—II, Beograd 1921. Ova vrsta izvora je utoliko značajna što se u Privremenom narodnom predstavništvu i Ustavotvornoj skupštini moglo čuti dosta misli o problemima koji ulaze u sklop ove teme.

Na kraju bih ipak rekao da su u ocjenama HRSS ipak najbliža istorijskoj istini ona mjesta u kojima nailazimo na stavove Augusta Cesarca (Stjepan Radić i Republika. Zagreb 1925. 100 str.; Ideologija HRSS ili put u bačvu. Borba. Beograd. I/1923, knj. 1, br. 4) i pregnantne misli Miroslava Krleže (Teze za jednu diskusiju iz godine 1935. Nova Misao. Beograd 1953. knj. II, br. 7, 3—82 str.).

Kraljevina SHS je od prvog dana postojanja bila opterećena nizom neriješenih problema. Ipak, nacionalno pitanje, egzistirajuće još prije 1. 12. 1918, od tada komplicirano Hrvatskim pitanjem, postalo je za sve, hrvatski narod posebno, značajkom par excellence. U stvari, problem hrvatsko-srpskih odnosa, začet još ranije, ušao je poslije 1918. u novu fazu. Državotvorni elementi sa korifejima različite partijske pripadnosti — Nikola Pašić, Svetozar Pribičević — uz »drugi ustavni faktor« Aleksandra Karađorđevića, zagovarajući unitarizam, praktično ga svodeći na pozicije hegemonizma, bitno su uticali na rađanje etničkog hrvatsko-srpskog sukoba na ekonomsko-kulturnoj osnovi, koji se ispoljavao u političkoj formi. Negiranjem postojanja Hrvatskog pitanja uopšte, razmimoilaženja i sukobi su postali neizbježni, jer su se dvije strane (hrvatska i srpska) u zajedničkim okvirima socijalno-ekonomskih i političkih procesa isključivale. Politikom vođenom poslije prvodecembarskog ujedinjenja Hrvati i Srbi se nisu našli jedni uz druge, nego su postavljeni u vis-à-vis odnos.

Uslijed toka istorijskih događaja HPSS tj. HRSS se programatski usmjerila prema BiH, odnosno Hrvatima BiH. Predestinirajuće na tu orijentaciju najprije su utjecali okviri Habsburške Monarhije, a nakon ujedinjenja položaj hrvatskog življa. Hrvatski dio naroda BiH (do 1878. najmalobrojniji) nije se pojavljivao kao suprotnost ostalom stanovništvu, a od 1878. godine, zbog potpuno novih uslova života usmjerenih od nove vlasti, polarizovao se unutar **svojih** redova, a docnije i u odnosu na srpsko i muslimansko stanovništvo — opet, pretežno, pod uticajima izvana. U veoma žestokim partijskim borbama, koje su ispunjavale cijeli period od 1. 12. 1918, HRSS je, od nekih četrdesetak stranaka, usljed društveno-ekonomsko-političkih okolnosti bila dovedena u žižu zbivanja. Predmetom istraživanja javlja se djelatnost HRSS, sitnoburžoaske po vodstvu, a seljačke po masi, te orijentacija i uloga hrvatskih stranaka Bosne i Hercegovine. Odnos HRSS prema činu ujedinjenja, Privremenom narodnom predstavništvu, Ustavotvornoj skupštini, Vidovdanskom ustavu, radu Narodne skupštine, mogućnostima hrvatsko-srpske saradnje, zatim preorijentacija političkih stranaka BiH, konstituiranih 1919, od faktora sa pozitivnim odnosom prema centralističkom režimu do njegovog antipoda, koji se potpuno priklonio Hrvatskom bloku (dalje HB), odnosno

HRSS, kao izrazu političkog jedinstva svih Hrvata, indikator su da je suština djelatnosti stranaka Hrvata bila: borba za priznanje elementarnih prava Hrvata kao posebne nacije, za faktičko priznanje uskraćene im ravnopravnosti. HRSS i Hrvati BiH, našavši se na toj **zajedničkoj liniji**, dovedeni hegemonističkom politikom naspram dinastije i centralizma u podređen položaj, prešli su **zajednički** u kontraofanzivu od 1922. godine, djelujući od tada u vidljivo ispoljavanoj interakciji.

U radu sam pokušao, zavisno od raspoloživih izvora, da pratim evoluciju njihovih stavova ne gubeći iz vida značaj uslovljenosti njihovih veza. Praćenje onog posebnog kod HRSS, kod HTS i HPS i onog opšteg, među njima, otežano je koliko značajem njihove koherentnosti (hrvatstvo ispoljavano kroz katolicizam, društveno-ekonomski položaj u novoj državi) toliko i onim što ih je razdvajalo (različiti uvjeti historijskog razvitka, projekcije rješenja u programima).

HRSS je, može se reći, kao ni jedna stranka uspjela da stvori uslove za simbiozu vođstva i mase. To je predstavljalo, *causa sui*, fenomen bez presedana u historiji Jugoslavije između dva rata. Historijska građa unekoliko koriguje crno-bijelu sliku karaktera HRSS. Do 1923. radilo se o podudarnosti ekonomsko-političkih interesa vođstva HRSS i mase hrvatskog naroda kako na terenu Hrvatske tako i BiH. Stoga ne odgovaraju historijskoj istini ocjene koje se mogu naći u literaturi, a zasnivaju se na tezi da se kod HRSS u prvom redu (mislim na ovaj period) radilo o izbornoj aritmetici. Istini za volju treba dodati da je takva djelatnost bila izazvana u velikoj mjeri sticajem okolnosti, a manje je bila zacrtana u »Seljačkom nauku«, tj. programu HRSS. Pri ocjeni HRSS treba imati na umu da je ona u periodu do 1923. godine, zbog svog položaja u konstelaciji društveno-političkih snaga, ciljeve svoje djelatnosti usmjeravala u dva pravca: 1) taktičko-politički prema vođstvima ostalih hrvatskih stranaka, pomoću kojih je i zvanično (jer je *de facto* i bila) nastojala izboriti pozicije primus inter pares i 2) programsko-deklarativno prema masi, u kojoj je tražila oslon za priznanje mandatora hrvatskog naroda.

U periodu do 1923. ona je uspjela da na svojevrsan način ostvari prvi cilj u cjelini, a drugi je trebalo da bude potvrđen na martovskim izborima.

POLITIČKA ORIJENTACIJA HRVATA BiH DO 1918.

Kod stanovništva BiH osjećanje nacionalne pripadnosti javilo se kasnije nego kod stanovništva drugih naših zemalja. To je bio proces čiji se tok može pratiti i prije 1878. godine, ali koji je od vremena austrougarske okupacije bio znatno intenzivniji. Od tada je, i ranije ispoljavan, elemenat diferencijacije vjera postao posebno značajan.

Nagli i brzi prodor kapitalizma nakon okupacije uslovio je postupni razvoj privrede u cjelini, prodor političkih ideja i pojavu nacionalnog diferenciranja. Novoformirani odnosi uticali su da je dio domaće inteligencije odlazio na školovanje van BiH i imali za po-

sljedicu daljnju, izvana dirigovanu penetraciju katoličkog sveštenstva. Na taj način, tok privrednog života, strani i domaći, autohtoni elementi⁸⁾, uticali su na hrvatski dio stanovništva BiH i, uopšte, na izmjenu njihovog ekonomskog, socijalnog i političkog statusa, na pretvaranje neizdiferencirane građanske klase u buržoaziju i ubrzano ekonomsko propadanje seljačkih slojeva.

Ekonomske razlike i politika zacrtana u Beču i Pešti zaoštravali su nacionalne suprotnosti vjerski opredjeljivanih stanovnika BiH. Na tim osnovama zasnivali su se i pokušaji stvaranja »bosanske nacije«, koji su izazivali vidnije ispoljavanje hrvatskog nacionalizma i tako utirali puteve stvaranju organizovanih političkih pokreta. Beč je, za razliku od Pešte, tražeći potporu svojoj politici, bio okrenut katolicima, naročito doseljenim⁹⁾. S obzirom da su se pojmovi vjerskog i nacionalnog podudarali, katolici su se sve više osjećali Hrvatima, pravoslavni su podvlačili srpstvo, a Muslimani ostajali, kao i do tada, neopredijeljeni, postajući objekt hrvatsko-srpske borbe za apsolutnu većinu. U klasnom smislu buržoazija je inklinirala austrijskoj upravi, a seljaštvo, ostajući po strani od procesa relativnog razvoja zemlje, sve se više udaljavalo od bosansko-hercegovačke buržoazije. Dominantna crta politike austrijske uprave, kako u doba okupacije tako i u doba aneksije, bila je permanentno i organizovano djelovanje na produbljivanju nacionalnih suprotnosti, koje je baš ona inaugurirala. U ovom periodu, zbog različitog položaja u privrednom životu¹⁰⁾, dolazi do podvajanja između vjerskih, odnosno nacionalnih grupacija i unutar njih samih. Uvjeti i razlozi koji su uslovljavali političku diferencijaciju u krilu hrvatske, odnosno nove, katoličke buržoazije, bili su specifični. Nova hrvatska buržoazija BiH nije imala iza sebe kontinuiranog ekonomskog života, kao begovi na primjer, nije imala ni slične državno-pravne okvire razvoja, kao ona u banskoj Hrvatskoj, u kojima bi se razvijao politički život. Zbog toga u njenim redovima nije došlo, mislim na uzroke, do slične političke diferencijacije kao kod ostalog stanovništva. Katoličko, odnosno hrvatsko stanovništvo BiH egzistiralo je u jednom specifičnom polo-

⁸⁾ »Inicijativu za osnivanje tih kulturnih društava — koja su bila sredstvo borbe za održanje i jačanje hrvatskih nacionalnih pozicija m. o. — daju franjevci, činovnici koji su došli u zemlju iz Hrvatske — i kasnijih godina — univerzitetski građani, domaći sinovi. Njihovi saradnici i pomagači jesu obrtnici, trgovci, uopće građani«. — Malbaša, Hrvatski i srpski nacionalni problem u Bosni za vrijeme Benjamina Kallaya, Osijek 1940, 29.

⁹⁾ »... hrvatski elemenat bio je podupiran kao katolički jedino na vjerskom terenu, ali nije bio favoriziran« — n. d., 9.

¹⁰⁾ »Na osnovu jedne ankete bosanske vlade sprovedene 1906. g. dobijeni podatci o posjedovnim odnosima daju ovu sliku:

Po vjeri bilo je u procentima muslimana pravoslavni katolika

velikih posjednika	85,2	9,4	4,9
slobodnih seljaka	56,6	25,9	16,8
kmetova	4,6	73,9	21,5

Prema: Stojavljević dr Bogdan, Seljaštvo Jugoslavije (1918—1941), Zagreb 1952, 148, 21—22.

žaju, koji je bio odraz konkretne djelatnosti dirigovane izvana¹¹⁾, importa ideja, ovaploćenih u jezuitskom elementu, izraz specifičnog statusa BiH i odnosa stanovništva u njoj samoj. Taj položaj je omogućavao povlačenje izvjesnih paralela sa Hrvatima Hrvatske, ali ne i analogije razvoju, jer »... katolik iz Livna i Imotskog Hrvatu katoliku iz Zlatara još je uvijek čovjek iz inostranstva. Tu je asimilacija tek u prvoj fazi...«¹²⁾. Ovaj momenat se u analizi razvoja i odnosa hrvatskog dijela stanovništva do 1918, a još više od tada, gotovo nije uzimao u obzir, čak se, može se reći, potpuno prenebregavao.

Hrvati BiH, lišeni autohtonog društveno-ekonomskog i političkog razvoja, opredjeljivali su se prvenstveno u ovisnosti od uticaja unošenih izvana i pod uticajem onih dijelova inteligencije koja je vaspitana, opet, van BiH. U periodu ustavnih priprema, nakon Kalajevе epohe, potezima novog zajedničkog ministra Burijana (1903—1912) stvorene su izvjesne mogućnosti za pokretanje političkog života i stvaranje prvih političkih organizacija. Rezultat tih mjera i raslojavanja bilo je formiranje Hrvatske katoličke udruge i Hrvatske narodne zajednice. Prva je, pod moćnim uticajem vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Šadlera, djelujući uz svestranu pomoć vlade i svih katoličkih doseljenika, predstavljala sa listom Hrvatski dnevnik klerikalnoburžoasku političku organizaciju. Druga je, sa Nikolom Mandićem i Jozom Sunarićem, okupljajući pretežni dio katoličkog elementa i domaće inteligencije, imala liberalnoburžoaski karakter. Organ ove druge grupacije bio je Hrvatska zajednica. Nije bez značaja bar konstatovati činjenicu da je već u ovo vrijeme dolazilo do interakcija među dijelovima Hrvata i Muslimana¹³⁾. Ta podjela katolika BiH ostala je kroz cijeli period dominantna i bila je svojevrsan dokaz veličine značaja spoljnih faktora, koji su u samom početku unutaršnjem procesu političkog razvoja dali svoj pečat. On se kod njih osjećao vidno i poslije svjetskog rata i bio, uslovljenošću društveno-ekonomske nerazvijenosti, izražen u stalnom traženju oslona van BiH.

Sistem austrougarske uprave bio je takav da ni od vremena kada se u BiH može govoriti o političkom životu, tj. od početka

¹¹⁾ »Prva hrvatska seljačka zadruga osnovana je 1904. u Orašju na Savi... Pojava osnivanja Kreditnih seljačkih zadruga, u BiH je usko povezana s osnivanjem Hrvatske zadružne banke u Sarajevu. Ova banka je osnovana pomoću klerikalnog kapitala, Poljodjelske banke u Zagrebu... Tako su zadruge u Bosni i formalno, budući da su stvarno i bile, postale ustanove pomoću kojih se vršila akumulacija kapitala banaka hrvatskog klera. Do početka prvog svjetskog rata u Bosni je bilo oko 60 zadruga, od kojih je **40 bilo u najtješnjim vezama s Hrvatskom zadružnom bankom** (podvukao T. I.). U ovih 40 zadruga je bilo učlanjeno 2.578 zadrugara«. — Vučković Mihaјlo, Zadrugarstvo. Beograd, Zadružna knjiga, s. a. 166, 38.

¹²⁾ Miroslav Krleža, Teze za jednu diskusiju iz godine 1935. Nova misao, časopis za aktuelnu društvenu, književnu i opštu kulturnu problematiku, knj. II, br. 7, Beograd 1953, 62.

¹³⁾ »Nastojanjem N. Mandića, J. Sunarića (tj. Hrvatske narodne zajednice — m. o.) i Ademage Mešića složila se stranka Šerifa Arnautovića s hrvatskim težnjama i nazvala se »Muslimanska ujedinjena organizacija«, nu od nje su se odcijepili »srpski« muslimani pod vodstvom Dervišbega Miralema...«. — Hrvatska enciklopedija, svezak III, Zagreb 1942, 158.

rada Sabora, nije bilo moguće strankama, zastupljenim u njemu, da iole odlučuju ili utiču na politiku u cjelini, jer »dok je individualna prava manje-više štitió, Ustav je jako ograničio uticaj narodnih predstavnika na rad Zemaljske uprave«¹⁴). Nasuprot tome, ta austrougarska vlast nastojala je i, u tome uspijevala, da u Saboru ima svoju većinu. Dok su Srbi i Muslimani u odnosu na tu vlast bili u odbrambenoj poziciji, Hrvati BiH su zauzeli stav koji je usvojenim Memorandumom od 16. 8. 1906. značio više nego obično odobravanje austrougarske politike. Oni su javno izrazili želje da se BiH anektira Austro-Ugarskoj, odnosno pripoji Hrvatskoj. To je bio potez koji je nesumnjivo uticao na zaoštavanje odnosa Srba i Muslimana s jedne i Hrvata s druge strane. Vrlo je karakteristično i značajno da u redovima buržoazije BiH, u cjelini, nisu izbijale težnje za djelovanjem van okvira Monarhije. Slične tendencije javljale su se samo u krilu napredne, borbene mlađe intelektualne generacije. Stav većeg dijela buržoazije BiH u ovom periodu bio je: voditi politiku u okviru Monarhije, oslanjajući se na politiku Beča, i na taj način zaštititi svoje ekonomske interese. Izvjesne suprotne tendencije jednog dijela srpske buržoazije usmjerene prema Beogradu bile su izazvane nadama da će na toj strani naći zaštitu svojih interesa. Za vrijeme rata, do 1917, u BiH nisu zabilježena neka značajnija politička kretanja. Opšte prilike zbog rata — Sabor raspušten, opštinska vijeća takođe, štampa pod najstrožijom vojno-političkom cenzurom, ograničena sloboda kretanja i dr. — nisu za to pružale ni mogućnosti. Međutim, ne može se reći da je BiH bila »mrtvo more«. Iako slijedeći primjer nije, vjerovatno, tipičan, ipak je, čini mi se, karakterističan. Istaknuti franjevac fra Didak Buntić »baš u ovo doba razvija najjaču akciju u svakom pogledu... Kolonizacija naše djece po Hrvatskoj i Slavoniji, pohod Srba u tamnicama u jeku rata, njegovo dopisivanje s vojnicima na frontu, njegove tužbe caru i vladama radi glada u Hercegovini sve je to bilo bosanskoj vladi neugodno i nemilo... On je bio uvjeren u propast Monarhije«¹⁵). Ali, već prvom prilikom, objavom Majske deklaracije od 30. 5. 1917. g., Hrvatska katolička udruga izjasnila se za rješenje državnopravnog pitanja naših zemalja u sastavu Monarhije ne na osnovi jugoslovenskoj, nego »na temelju hrvatskog državnog prava i uz neokrnjeno očuvanje hrvatske narodne i državne individualnosti u političko i finansijalno autonomno s Habzburškom monarhijom državno tijelo«¹⁶).

Pojedinačne akcije i zvanična djelatnost nisu mogli da nešto više doprinesu rasčišćavanju pitanja, tim više što su pitanja budućnosti BiH i Monarhije, u BiH, a među Hrvatima Bosne i Hercegovine posebno, izazvala dijametralna mišljenja. Prema Štadlerovoj izjavi od 17. 11. 1917, usmjerenoj protiv stavova Majske deklaracije, bosan-

¹⁴) Kruševac Todor, Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878—1918. Sarajevo, Muzej grada Sarajeva, 1960, 389.

¹⁵) Dr fra Oton Knezović, Bosansko-hercegovački franjevci i Hrvatska. Obzor, spomen-knjiga, Zagreb 1935, 89.

¹⁶) Prema: Kruševac Todor, n. d., 389.

ski Hrvati su zauzeli negativan stav¹⁷⁾. Bosanski franjevci su se u političkoj izjavi od decembra 1917. solidarisali sa Jugoslavenskim klubom, odnosno Majskom deklaracijom, a hercegovački franjevci u svojoj deklaraciji od 11. januara 1918¹⁸⁾.

Tako su Hrvati oko Hrvatske katoličke udruge, a preko Šadlera, neposredno pred kraj rata bili sasvim pogrešno orijentisani, praktično ostajući, neposredno poslije rata, »en masse« organizaciono neusmjereni, van opštih tokova kretanja. Ovako jasno ispoljavanje nepodudarnosti stavova u pogledu političkog razvitka Hrvata BiH, potencirano izjavama franjevacu iz Bosne i Hercegovine (a oni su podloga »Zajednice«), doći će, po svojim posljedicama, do punog izražaja u narednom periodu života i djelatnosti Hrvata BiH.

HRSS PREMA BOSNI I HERCEGOVINI DO 1918.

Seljaštvo Hrvatske, kao uostalom i ostalih naših krajeva, predstavljalo je početkom ovoga vijeka više od $\frac{3}{4}$ ukupnog stanovništva. Kao politički faktor ono je bilo beznačajno, jer ga je izborni sistem potpuno isključivao. Zvanična politika, sve do 1918. vođena u okvirima fetiša i fikcija hrvatskog državnog prava, opterećena željama istaknutih pojedinaca građanske klase, uz to još pod uplivima Beča i Pešte, nije se mogla osloboditi kabinetskog politiziranja.

Stjepan Radić je, sa još nekolicinom političara, na samom početku ovog vijeka uočavao značaj i snagu HPSS-e, koja je tada prvi put počela da organizaciono isključivo okuplja seljaštvo. Ne naišavši na razumijevanje ni kod kabinetskih političara ni kod omladine, odlučno se sa bratom Antunom okrenuo seljaštvu kao najosnovnijem faktoru, ocjenjujući bolje maltene od svih tadanjih građanskih političara posljedice opšte zapostavljenosti i značaj odsustva seljačke samosvjesti¹⁹⁾. Elementarno u Radićevom prilasku seljaštvu je, za ono vrijeme, sadržajnost programa, koja je bila od još veće važnosti kad se upoređi sa formalističkim nacionalizmom hrvatske buržoazije. Već je Deklaracija iz 1904. jasno nagovijestila »stvaranje jedinstvenog hrvatskog naroda«²⁰⁾, a Program razradio »da stranka nije klasna već opštenarodna«²¹⁾. Radić je pisao: »Nije dosta narodu pristupiti, valja s narodom stupati. Nije dosta među narod stati, valja među narodom ostati... on (narod — m. o.) traži svoju, narodnu pravicu, svoju hrvatsku slobodu«²²⁾. Gledajući na program HRSS iz per-

¹⁷⁾ Vidi opširnije: Kapidžić dr Hamdija, Austrougarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme I svjetskog rata, Godišnjak Istorijskog društva BiH, IX, Sarajevo 1957, 35.

¹⁸⁾ Šišić Ferdo, Dokumenta o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914—1919, Zagreb 1920, 108.

¹⁹⁾ 15. 6. 1904. Stjepan Radić predlaže Nacrt programa stranke, koji se usvaja 22. 12. 1904. g. 17. 9. 1905, poslije niza pripremnih akcija, održana je u Zagrebu Konstituirajuća skupština HRSS. Prema Marjanović Milan, n. d., 83.

²⁰⁾ Istorija građanskih stranaka u Jugoslaviji, Beograd 1952, I dio, 221.

²¹⁾ Ibid.

²²⁾ M. Marjanović, n. d., 48.

spektive 1904—1905. godine, čine se izvjesne ocjene, kao npr. da je »ovim Radić od samog početka otupio karakter svoje stranke, sprečio da se od nje napravi socijalno-revolucionarni instrument«²³), hiperkritične. Suštastveno, u programu HRSS je prvi put praktično postavljen aktivistički stav prema seljaštvu²⁴).

Karakteristična crta S. Radića do 1918. je njegovo austrofilstvo. Već tada se namećući, ličnošću i djelom, cijeloj Stranci, što će ubuduće rasti geometrijskom progresijom, učinio je cijelu HRSS od osnutka prohabsburški raspoloženom. Ta orijentacija, koja ga je približavala famoznom Josipu Franku i koja je Hrvate uopšte stajala velikih nesporazuma, zamagljivajući Radićevu osnovnu liniju, mogla bi se, između ostalog, objasniti Radićevim vjerovanjem da će Beč biti taj koji će HRSS biti najviše od koristi, da je Beč u odnosu na Peštu liberalniji i, što je najvažnije, da se ujedinjenje Hrvata sa Srbima i Slovencima može ostvariti u okvirima Habsburške Monarhije, na osnovu austro-slavenskog federalizma. Politički Zagreb je rezonovao: u nacionalnom programu sa Peštom ne možemo, sa Beogradom zbog njegove slabosti nećemo, prema Beču smo nejaki, dakle, solucija je: sa svim Hrvatima oko Zagreba uz Beč. Vidi se da ta pozicija na kojoj je stajao i Stjepan Radić nije frankovački trijalizam, nego samo Radićevo viđenje spasa od bečkog centralizma.

BiH je već u prvom programu HPSS²⁵) dobila mjesto. U »Glavnim mislima HPSS« A. Radić je, govoreći o načelnim stavovima, pisao da »... o tom nema govora, da bi ko na osnovu starine mogao otimati i drugom gospodariti... Što se tiče zemljišta, koje je nekada pripadalo hrvatskoj državi, (npr. što se tiče Turske Hrvatske, Bosne i Hercegovine), to se samo po sebi razumije, da mi ne idemo za otimanjem, i to već zato što mi ne sanjamo o »velikoj Hrvatskoj...« Zato se samo po sebi razumije, da se nitko ne može siliti da u tu državu pristupi«²⁶).

S. Radić je već 1905. g. naslućivao značaj BiH u odnosima Srba i Hrvata, konstatirajući da su »etnografski dakako jednako hrvatske i srpske, a politički, tj. po narodnoj svijesti da do sada ne prevažu na jednu stranu«²⁷). Svjestan da i Hrvati i Srbi unose u BiH narodnu misao i svijest naglašavao je »da katolici i pravoslavni zajednički rade za prosvjetu i gospodarski napredak svoga puka, ... a u tu borbu treba da pozovu i muslimane...«²⁸). Negativno ocjenjujući sposobnosti tadanjih i hrvatskih i srpskih vođa u BiH,

²³) Istorija građanskih stranaka u Jugoslaviji, 221.

²⁴) »... temelj se ima promieniti: pogled na pravo što ga puk ima u politici, ... Puk, kojemu je izborno pravo darovano... koji nema ni svijesti o svom pravu, taj će puk vazda kod izbora biti svačija igračka na svoju štetu... To će biti dotle, dok se cijelom narodu, dakle i puku, ne priznade neograničeno i bezuvjetno pravo, da odlučuje o svojem udesu«. — Radić Stjepan i Antun, Seljački nauk, Zagreb, 1936, 204.

²⁵) Ukupno HRSS je izdala četiri puta svoj program i to: 1905, 1908, 1919. i 1921. g. Prva tri su neizmijenjena, dok je onaj iz 1921. doživio izvjesne dopune. Prema: Seljački nauk, 10.

²⁶) Ibid, 34.

²⁷) Hrvatska misao, smotra za narodno gospodarstvo, književnost i politiku. godina V, sveska III, Zagreb 1905, 157.

²⁸) Ibid, godina IV, sveska IV, 184.

stao je na stanovište da bi, u načelu, prema BiH trebalo sprovesti politiku:

»I. koja priznaje načelno Hrvatima i Srbima **jednako pravo** na te zemlje;

II. koja nameće Hrvatima i Srbima dužnost da bosansko-hercegovački puk pridižu kulturno i materijalno, da bude što prije kadar i sam odlučivati o svojoj sudbini i

III. koje u slučaju, kad bi odluka ovisila samo o Hrvatima i Srbima, traži da se te zemlje podijele (m. o.) među hrvatsko i srbsko državno područje«²⁹).

Uvažavajući pravilnost stava pod tačkom II, ocjena stava u tački III otkriva Radićevo neshvatanje problema BiH i dovodi u sumnju iskrenost namjera ispoljenih u tački II. Očigledno, BiH je tretirana kao OBJEKAT hrvatsko-srpskih interesa.

Događaji koji su naišli, promjena odnosa Zagreb — Beč — Pešta, aneksija BiH, imali su reperkusija i na Radićev odnos prema Bosni i Hercegovini. Ovdje bih, razumijevanja radi, samo pomenuo da je već u ovo doba S. Radić postajao ono što će kasnije biti; ideolog Stranke, njen suvereni vođa, pa kada se govori o njegovim stavovima, a uprkos programskom načelu »da se smjer i rad HPSS neće i ne može ravnati po volji bilo kojega pojedinca... , staleža... skupine ljudi«³⁰), treba pod tim podrazumijevati i stavove HPSS. Povodom aneksije BiH na stranicama »Doma«, a naročito u posebnoj knjizi koju je tada napisao³¹), S. Radić se eksponirao kao branilac prava Monarhije na ovom dijelu Balkana.

Činjenica da je BiH predana od strane Evrope Habsburgovcima na neodređeno vrijeme, ipak je za Radića, panegiričara Monarhije, značila da »... Hrvatsku kao državu, čeka zadnja i najteža zadaća, da BiH ne samo uređenom uzdržimo, nego zadovoljnom i sretnom učinimo«³²). Na osnovu čega je S. Radić zauzimao ovo stanovište? Mišljenja sam da je to zbog njegovog osnovnog polazišta onog vremena, koje se javlja i kao ishodište svih formulacija koje se odnose na BiH: hrvatskog državnog prava. Priznajući da »po hrvatskom pravu na BiH nema ni jednoga novoga pisanog dokumenta«³³), ipak tvrdi da je hrvatski ban »morao biti o aneksiji BiH ne samo saslušan, nego i posebice obaviješten«³⁴). Pošto je Monarhija izvršila povjerenju joj dužnost, Radić se nije mogao, s obzirom na ulogu Stranke, kako ju je zamišljao, i na svoje tumačenje pojmova demokratije i narodnosti, »pomiriti« sa činjenicom da narod u BiH živi neodređeno vrijeme nezadovoljan.

Da bi ovaj Radićev stav u državno-pravnom smislu bio jasniji, treba istaći da je on mislio da će rješenjem odnosa Hrvatske i Austro-Ugarske, odnos Hrvatske i BiH postati određeniji jer »... onda će tekar unutrašnja snaga hrvatskoga državnoga uređenja i zemljo-

²⁹) Hrvatska misao, god. V, sv. III, Zagreb, 161.

³⁰) Seljački nauk, 23.

³¹) Radić Stjepan, Živo hrvatsko pravo na BiH, Zagreb 1908, 60.

³²) Ibid., 26.

³³) Ibid., 28.

³⁴) Ibid., 28.

pisnoga položaja Hrvatske početi snažno i neodoljivo djelovati na Bosnu«³⁵).

Svjestan činjenice da je Austro-Ugarska bila monarhija sastavljena od desetine narodnosti, stajao je Radić neposredno prije svršetka I svjetskog rata na stanovištu da načelo narodnosti, narodnog prava, ima veliku praktičnu vrijednost. Međutim, u pogledu BiH on je bio toliko neupućen, ne uviđajući rađanje nacionalnih sukoba i afirmaciju nacionalnosti, toliko zaveden, uzimajući bošnjastvo kao izraz narodnosti, da se nije ni za korak udaljivao od vjerskog faktora kao glavnog, koji je diferencirao stanovništvo BiH. Za njega su stanovnici BiH sa stanovnicima Srbije, Hrvatske i Slovenije jedan narod sa etnografskog stanovišta, a sa subjektivnopolitičkog su ili uz hrvatske ili uz srpske narodno-političke težnje ili su neopredijeljeni. Do krajnosti pojednostavljujući tadanju društveno-ekonomsku političku stvarnost Bosne i Hercegovine, S. Radić vrlo brzo, lako i neshvatljivo uprošćenim argumentima donosi sudove o tome kakva je sudbina BiH. Tvrdeći da je »... istina da su Hrvati danas u BiH u manjini«, ali »... bezuvjetno prvi i najvažniji element«³⁶) u smislu kulturnih i privrednih sposobnosti, da »Hrvati imaju tamo (u BiH — m. o.) najviše seljaka svojih gospodara, najviše obrtnika, najviše činovnika i službenika svake struke, najviše akademski obrazovane inteligencije... Hrvati su najorganizovaniji i kulturno najjači element u Bosni«³⁷), zaustavlja se na konstataciji da »... treba da svi mi Hrvati, a naročito Hrvati u Bosanskoj Hrvatskoj u ovom pitanju sjedinjenja budemo Evropljani, dakle najodusevljeniji branitelji prava Hazburške monarhije«...³⁸).

HPSS je, po A. Radiću, imala pred očima hrvatski narod, no, po sopstvenom priznanju, Stranka u toj domaćoj politici nije ni mišljenje ni potrebe naroda poznavala. Ako se uporede programatski stavovi iz 1905. godine³⁹) i odnos S. Radića prema BiH 1908, može se reći da je on Bosni i Hercegovini, čiju posebnost, kao ni zvanična austrougarska uprava, nije uvažavao, da je stanovništvu kome nije priznavao njegovu narodnost, krojio budućnost među četiri zida, tj. kabinetskom politikom.

Uočljivo je da su se stavovi HPSS u odnosu na BiH mijenjali i to, retrospektivno ocjenjujući, u negativnom smislu. 1908. godina, tj. aneksija BiH, bila je za S. Radića vrhunac afirmacije Monarhije. On ju je gotovo kličući pozdravljao i za njega su »zbiljske prilike« u punom smislu riječi postale ravnalo⁴⁰) odnosa. Za njega je evolucija naroda Bosne i Hercegovine bila tabu. Tada se on još više oslanja na Monarhiju. Ne samo što se s njom miri, nego je objeručke prihvata s motivacijom: »... tko će pri zdravoj pameti i u

³⁵) Ibid., 36.

³⁶) Ibid., 54.

³⁷) Ibid., 58.

³⁸) Ibid., 59.

³⁹) Da stanovništvo BiH bude što prije sposobno da samo odlučuje o svojoj sudbini. Prema: Hrvatska misao, god. V, sv. III, Zagreb, 161.

⁴⁰) Radić A. i S., Seljački nauk, 24.

snu računati s ovom činjenicom⁴¹⁾, tj. propašću Habsburške Monarhije. Bez obzira na svoju ličnu evoluciju, do i od 1918. godine, S. Radić i HPSS pokazivali su se u odnosu prema BiH već do 1919. kao nejasni, neodređeni i protivurječni. Odbacujući u samom početku »osnovu starine«, tj. hrvatsko državno pravo, kasnije ga u potpunosti afirmirajući, zalažući se za ostvarenje narodnog (u širokom smislu shvaćenog) mišljenja i potreba, za priznanje neograničenog prava naroda da odlučuje o svojoj sudbini, a ni najmanje ga ne primjenjujući na BiH, gotovo neshvatljivim simplificiranjem značajnih komponenata u samoj BiH, HPSS je preko svog predsjednika postavljala prvenstveno pravo na teritoriju BiH, tj. zagovarala potrebu ujedinjenja BiH sa Hrvatskom. Čime bi se to moglo objasniti? Mislim da je za to bilo više razloga. Jedan je gotovo savršeno odsustvo osjećanja suštine i pravca razvoja kapitalizma s početka ovoga vijeka kako od strane ideologa Stranke tako i njenog vođstva. Krajnosti se nisu mogle miriti. »Seljačko pravo« na zadržanom (po programu HPSS — m. o.) velikoposjedu, i crkvenom i svjetovnom, praktično je značilo da će ga koristiti samo ograničeni, bogatiji sloj, dok bi ogromnoj masi ostajale — fraze. U odnosu na BiH to je značilo da je HPSS, kao stranka koja je povela seljačku politiku, i njen predsjednik S. Radić, koji ju je usmjeravao, istakla u prvom redu nacionalni program, ali program koji je, iako sa svojim »seljačkim pravom« i »socijalnom pravdom«, ostao bez svoje nužne osnove, bez socijalnog programa. To se na kraju krajeva pokazalo kao rezultanta politike HPSS vođene do 1918. prema buržoaziji, za koju je Radić vjerovao da se zadovoljava okvirima Monarhije, i prema seljaštvu, koje je mislio zadovoljiti održavanjem krupnog posjeda.

Neodređenosti i protivurječnosti u odnosu prema BiH do 1918. godine bile su i rezultat, s jedne strane, Radićeve nesposobnosti da bude historijski dalekovid. Pravilno uočavajući značaj seljaštva, nesvjesno ga je smještao u ovještale i već prevaziđene okvire Monarhije. S druge strane, nejasnoće su se pojavljivale i zbog toga što vodstvo HPSS, neposredno do pred kraj rata, nije moglo da, ni u perspektivi, shvati seljaštvo kao element sa kojim se mogu rješavati problemi i da se tako odnosi prema njemu.

HRVATSKO PITANJE I BOSNA I HERCEGOVINA U PRVOJ FAZI

Narodima Kraljevine SHS bili su 1918. u osnovi zajednički samo želja za življenjem u jednoj državi i neriješeni osnovni problemi. Historijske, ekonomske, političke i kulturne osobenosti, kao rezultat historijske tradicije, izbile su u punoj mjeri na vidjelo. Novi uslovi života nisu korišteni za obostrano priznavanje **zajedničkih** osobenosti. Naprotiv, isticane su svoje državno-političke i plemenske specifičnosti, a tuđe su negirane.

⁴¹⁾ Radić S. Živo pravo..., 59.

Propast Habsburške Monarhije, uništenje njene vlasti u našim krajevima, pobjede Srbije i nedefinirani pojmovi pretvoreni u mitose bili su, sa nizom drugih faktora, klice osnovnih pitanja koja su trebala biti riješena, a za narode i za državu u cjelini od takvog su značaja da im je redoslijed nemoguće odrediti. »Osnovna pitanja na dnevnom redu bila su: treba li priznati konstituantu ili ne, treba li priznati zamisao Hrvatske konstituante ili ne, treba li priznati fait — accompli od 1. 12. 1918. sa proglašenjem dinastije Karađorđevića, kao svršen čin, treba li priznati Narodno jedinstvo i da li zamisao Narodnog jedinstva nosi u sebi i koncepciju jedinstvene države? Treba li priznati aktu Hrvatskog sabora od 29. 10. 1918. revolucionarno značenje u tome smislu, da taj akt ne predstavlja samo oslobođenje od legitimističkih austrijskih okova, nego istodobno i ujedinjenje sa Srbima, Hrvatima i Slovencima u jednu državnu organizaciju, da li su se Hrvati kao narod oslobodili sami ili se nisu oslobodili, da li Hrvati spadaju u pobjeđene austrijske narode ili u one koji su pobijedili, treba li se doista i stvarno i dosljedno boriti za »samoodređenje hrvatskog naroda do otcjepljenja, znači do likvidacije jedinstva sa Srbima i Slovencima«? Pobjijajući demagoške Radićeve teze kad se on, neodređeno borio za »samoodređenje naroda«, svojim apelima, . . . masovnim rezolucijama i prisegama, s namjerom da doista likvidira državno jedinstvo, treba li zauzeti principijelno republikansko stanovište ili ne, jesmo li jedan narod ili dva, tri ili pet naroda, . . . jesmo li doista historijom i civilizacijom odvojeni do toga stepena da nam se nacionalne svijesti ne podudaraju, jesmo li za individualne akcije pojedinih narodnosti koje se u novom državnom sklopu osjećaju neslobodne, dakle zarobljene . . . «⁴²⁾. Očito je bilo da je normalan razvoj cjeline sastavljene iz dijelova, koji su do 1. 12. 1918. godine, razvijajući se u različitim uslovima, došli sa nejednakim nivoom društveno-ekonomskog i političkog života na zajedničko polazište, u **jednom** pravcu, pod **jednakim** uslovima koji su se htjeli teoretski nametnuti, a praktično bili daleko od ostvarenja, bio nemoguć, ali u ono vrijeme, kao takav, jasan samo pojedincima.

Stvarnost 1918. izbacila je na površinu jedno pitanje koje je gotovo u cijeloj istoriji između dva svjetska rata bilo aktuelno i predmetom rješavanja između Hrvata i Srba, bolje reći »sporazumijevanja« političkih vođa tih dvaju naroda na njihov, a za svoj račun. To je bilo tzv. Hrvatsko pitanje. U stvari, to je bila nova varijanta pitanja koje je u XIX v. postavio sebi i drugim ogroman dio naroda Hrvatske. Odranije zamišljen i inauguriran, tih dana praktično sproveden, centralizam je rađao nacionalnu neravnopravnost, a ova otvarala nacionalno pitanje, jedan od najaktuelnijih problema Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije, čiji je nerazdvojni dio bilo Hrvatsko pitanje. Kao i svakom sličnom pitanju bilo kojeg naroda, teško mu je tačno odrediti dimenzije i sadržinu. Možda bi se moglo definisati, uže, izvršenim načinom ujedinjenja, pitanjem uređenja i oblika novostvorene države, a šire, društveno-ekonomsko-

⁴²⁾ Krleža Miroslav, Teze za jednu diskusiju iz godine 1935, 50.

-političkim kretanjima prvih godina Kraljevine SHS. Sadržina nje-
gova bila je koliko ekonomsko-socijalna toliko i političko-nacionalna,
s tim što je tokom razvoja dobijalo čisto političku formu. Tek su
zadovoljenjem te forme i hrvatska buržoazija i seljaštvo, koje je od
nje vođeno, pretpostavljali mogućnost rješavanja svojih ekonomskih
interesa.

Dinamika našeg sela od 1918. g. pokazivala je, u odnosu na
gradsku privredu, trgovinu⁴³⁾, način obrade, a naročito u pogledu
očekivanih promjena svojinskih odnosa⁴⁴⁾ i ostvarenja političkih pra-
va, da je njena sadržina u tim samim promjenama. One **trenutno**
nisu za površnog posmatrača, vidljivo mijenjale društvenu fiziono-
miju sela, njegov položaj u društvenoj strukturi, ali su za **proces**
razvoja, seljaštva posebno⁴⁵⁾, bile presudne.

Stanovništvo Hrvatske u ratu i prevratu doživjelo je izvjesne
promjene. Proizlazeći iz njega, HRSS i njen ideolog S. Radić pre-
trpjeli su takođe transformacije tako da se politika koja se od tada
vodila kvalitativno razlikovala od politike do 1918. g.

Rezolucije⁴⁶⁾ koje je donijela HRSS u potpunosti su odgovarale
raspoloženju i potrebama hrvatskog naroda.

Federalizam HRSS bio je u tom konglomeratu potreba i inte-
resa, srpsko-hrvatskih, s obzirom na sve egzistirajuće razlike, oprav-
dan i ispravan, jer HRSS nije nikad istupila sa zahtjevom istu-
panja iz okvira Kraljevine SHS. Ne shvatiti korijene i suštinu fede-

⁴³⁾ Miloš Trebinjac: »...Hoću da navedem samo jedan konkretan pri-
mjer iz 1919. g. Vi se dobro sećate zabrane izvoza suvih šljiva i pekmeza. Čim
je ta zabrana došla, cene tih poljoprivrednih artikala počele su naglo opadati.
Kada su izvoznici i banke pokupili ogromne količine ovih produkata, granica
je otvorena, i oni koji su za beznačajne sume novaca pokupovali ogromne
količine suvih šljiva i pekmeza, zaradili su u milijone i milijone«. Stenografske
beleške Ustavotvor. skupštine, knj. II, 1921, 7.

⁴⁴⁾ »... Sa agrarnom reformom trgovalo (se) i agitiralo, ... ako bi nekom
radikalnom kandidatu bili potrebni glasovi iz ovih sela koja obuhvataju taj
veliki zemljišni posjed, onda bi se u dogovoru s velikim posjednikom i agrar-
nim povjerenikom podijelio taj veleposjed uoči samih izbora među glasače,
bez obzira da li imaju oni pravo na zemlju ili ne, a odmah poslije izbora
donijela bi direkcija ili ministarstvo odluku kojom se veleposjedniku vraća
sva zemlja«.

Dr Ivan Ribar, Politički zapisi, knj. I, Beograd, Prosveta, 1948, 222, 130.

O sličnim reperkusijama (ekonomsko-političkim) ovakvog načina sprovo-
đenja agrarne reforme pogledati kod Stojsavljević dr Bogdana, Seljaštvo Jugo-
slavije, 34—35.

⁴⁵⁾ Po popisu stanovništva od 1921. od 11,682,767 stanovnika živjelo je od
poljoprivrede 9,215,514 lica ... pri postanku države SHS, procenat stanovništva,
koji živi od poljoprivrede iznosio je 78,9%. Procenat zaposlenih lica koji otpada
na poljoprivredu iznosi 80,4, a procenat domaćinstava, čije starješine se bave
poljoprivredom iznosio je 75,9.

Prema: Stojsavljević dr Bogdan, n. d., 35—36.

⁴⁶⁾ 25. 11. 1918. u ime preko 50.000 hrvatskih seljaka donijet je prijedlog
o proglašenju HSS republikanskom:

1. da u Hrvatskom seljačkom republikanizmu nema ni trunke mržnje na
narod srpski,
2. istog prema dinastiji Karadorđevića i
3. 3. 2. 1919. na IX izvanrednoj glavnoj skupštini donesena je »Uroičeva
rezolucija« koja sadržaje i staro hrvatsko državno pravo i novo pravo
narodnoga samoodređenja. Marjanović M., n. d., 13.

ralizma HRSS znači »da je bez toga svaka, pa i najdobronamjernija kritika, osuđena da bude bitno neispravna, dakle gotovo i suvišna«⁴⁷⁾. Ali, Radić, a preko njega i HRSS, pošavši od opravdanih zahtjeva, stvorili su fikciju, koja se pretvorila u tabu, da će samo na osnovu ostvarenih državno-pravnih zahtjeva biti moguće ostvariti ideal — pacifističku seljačku državu. Ove u korijenu progresivne ideje naišle su na dodirne tačke sa narodom kada su došle u pitanje zbog hegemonizma centralista⁴⁸⁾, još su više dobile na prodornosti i zamašitosti. Transformacije masa, moduliranje stavova, od strane mnogih faktora, nisu uopšte objektivno ocjenjivane. Reakcije hrvatskog stanovništva u raznim pojavnim oblicima (samoopredeljenje, republikanizam, mirotvornost) tumačene su od tih faktora kao nakalemljene i iskonstruisane. Pojavni oblici tih reakcija nisu ni samom S. Radiću bili do kraja jasni, ali su za njega i za HRSS, koja je prerastala u pokret hrvatskog naroda, bili cilj sveukupne djelatnosti. Čitav program i aktivnost HRSS ne gubi nimalo od svog značaja zbog toga što »je u celini od početka do kraja... politička taktika g. Radića uvek bila pojavom do krajnosti u sebi suprotnom, neuravnoteženom i razno-smernom«, jer »merila jednog bar približno predvidljivog, naučnog merila... u njega (Radića — m. o.) nije bilo kao što ga nema ni u jednog političara Jugoslavije«⁴⁹⁾. Korekcije HRSS i Radića, uslijed ekstremnih stavova do 1918. g., bile su tumačene kao slučajnost, iako je zaokret S. Radića i HRSS bio istorijski uslovljen. Primljen sa balastom ocjene njihovih stavova do 1918. g., činio se nelogičnim, neiskrenim, nije primljen kao s v j e s t a n z a o k r e t, nego je shvaćen kao taktika i ekvilibristika. »... Vi ne vjerujete (govorio je S. Radić u Narodnom vijeću 1918. — m. o.) da je naš seljak prije rata spavao, da ga je istom rat nemilice prodrmao probudio i učinio čovjekom«⁵⁰⁾.

Programska načela HRSS u prvoj godini poslije rata ne bi dobila one dimenzije, kao što se desilo, da se pitanje uređenja, oblika države, izbora Konstituanje i Ustava nisu rješavala kao što su bila riješena. Nije se stoga čuditi što su rezultati izbora 28. 11. 1920. g.⁵¹⁾ bili za HRSS jedna vrsta plebiscita. Radićeve procjene u odnosu na

⁴⁷⁾ Cesarec A., Stjepan Radić i Republika, 6.

⁴⁸⁾ Na skupštini HTS za cijelu Hercegovinu 10. 10. 1920. »Većina govornika naglasila je prijeku potrebu u interesu hrvatstva i hrvatskog naroda, da se svim sredstvima trebaju boriti protiv hegemonije srpskog naroda u ovim krajevima, koja se bezobzirno provodi na svakom mjestu i u svakoj zgodi«.

ASRBiH — Sarajevo. Fond zajedničke vlade za BiH 1920. (prez. 10.417. Dalje ASRBiH-S; ZV.

⁴⁹⁾ Cesarec August, Stjepan Radić u Austriji, Književna republika (Zagreb), 1923, knj. I, 21.

⁵⁰⁾ Stjepan Radić, Put k seljačkoj republici, 29.

⁵¹⁾ HRSS se kandidovala samo u Hrvatskoj. Od 438.000 birača, koliko je glasalo, HRSS je dobila 230.590 glasova ili 52,6%, 49 mandata od 93, koliko je uopšte izabrano u Hrvatskoj. Interesantan je podatak da je HRSS u Hrvatskoj dobila više glasova nego KPJ u cijeloj zemlji (230.590 prema 198.732). Tim rezultatom HRSS je vidno porazila u Hrvatskoj unitarističke demokrate — 78.400 glasova.

Prema: Marjanović M., Stjepan Radić, 136.

Radić Stjepan, Put k seljačkoj republici, Zagreb 1923, 53.

opredjeljenje naroda, zasnovane na razvoju događaja, pokazale su se tačnim. Još prije 1. 12. 1918. govorio je: »Čim dođe do izbora kakvi god oni bili... narod neće više birati takve gospode koja su pogazila sva svoja obećanja i sve svoje programe«⁵²). Za većinu rezultati izbora iz 1920, što će biti slučaj i 1923. g., predstavljali su izvanredno iznenađenje. Vesnićeva »Tribuna«, prema »Hrvatskoj slozi« br. 274, iz 1920, pisala je povodom izbornih rezultata: »... da su BiH na jedan neverovatan način u istoriji okrenuli leđa« (Srbiji — m. o.). Stav stanovništva BiH, izražen odnosom prema listama pojedinih stranaka, pokazivao je odnos prema politici hegemonizma⁵³). Već ovdje su se mogle nazreti, kasnije evidentnije ispoljavane, podudarne tačke u odnosima HRSS i BiH. Možda je baš zbog takvog toka odnosa stanovništva prema strankama stav radikalskih pristalica u BiH bio već u ovo vrijeme čvrsto zauzet, bez želje i namjera za eventualnim korekturama. Radikali, i u Srbiji i u BiH, su bili svjesni činjenice da Radić predstavlja gro Hrvata. I sami su otvoreno priznavali da »Radićeva stranka predstavlja danas četiri petine Hrvata«⁵⁴). Ali, to za njih (kao i za Radića od 1923) nije bio faktor koji je mogao da otkloni već inauguriranu političku liniju, nego ju je samo potencirao.

Ne obazirući se na eventualnosti, nego polazeći od činjenica, jasno je da je Nacrt ustava usvojen na temeljima koji su bili oprečni stanovištima Hrvata. Neodlazak HRSS u Beograd bio je izraz realne ocjene sopstvenih snaga, koje nisu mogle tada da izvrše ono što su pred sebe postavile, a i procjene odnosa duhova koji su stvorili »preozbiljna vremena za otvaranje državne krize«⁵⁵), koja bi nesumnjivo uslijedila ulaskom poslanika HRSS u Skupštinu. Realan sud o svrsishodnosti ovakvog odnosa zavisio bi od pozicije sa koje bi se polazilo. Jedna viša kritika nesumnjivo bi za HRSS bila negativna, jer je prekidom bojkota moglo m o ž d a da dođe do ukidanja Poslovnika, akta Obznane, pa čak i Ustava. Ali u ono doba, za vođstvo HRSS, za jednog buržoaskog političara kakav je bio Radić, takav »rizik« bio bi politički oportun, isuviše riskantan. Mnogo veći kapital bila je pozicija stečena kod hegemonizmom ugroženog naroda.

Pokret HRSS i Radićeva ideologija prvih godina iza 1918, bazirani na liniji hrvatstva, usmjereni u biti anticentralistički, antisrpski samo u smislu reakcije na antihrvatstvo sa srpske strane (dakle pasivnog karaktera), imali su »sve bitne osobine završne nacionalne revolucije Hrvata kao pandana početnoj u Srba 1804. i 1815. dakako bez revolucionarnih sredstava, što znači njenu fatalnost«⁵⁶).

⁵²) Radić, Put k seljačkoj republici, 38.

⁵³) Prema »Slobodnom domu« od 23. 3. 1921. god. u BiH radikali su na izborima od 28. 11. 1920. dobili 20 poslanika, Demokratski klub 2, Savez zemljoradnika i seljaka 11, Jugoslovenski klub 2, Muslimanski 24, a Narodni 7.

⁵⁴) Srpska riječ, list za politiku, prosvjetu i privredu, Sarajevo (Nova serija) 1920, XVI, br. 248.

⁵⁵) Ribar Ivan, Politički zapisi, knj. I, 31.

⁵⁶) Cesarec August, Stjepan Radić i republika, 5.

BiH se logikom poslijeratnog razvoja uklapala u splet neriješenih pitanja Kraljevine SHS. 1918. godine Bosna i Hercegovina je u odnosu na ostale dijelove nove države bila jedan unikum. Ta individualnost rezultirala je iz njenog specifičnog razvoja. Ujedinjenjem ona se nije mogla metafizički prenebregnuti, zakonski nivelisati. Zajedničko u vezi sa bilo kojim pitanjem moglo je da rezultira samo u prirodnom razvitku, koji bi bio lišen usmjeravanja u bilo čiju korist osim u opštenarodnu. Nastanjena mješovitim stanovništvom⁵⁷⁾, koje se tokom događaja opredjeljivalo, na koga se sa svih strana »bacalo oko«, čija je teritorija i pored formule narodnog jedinstva bila i dalje primamljiva, za koju se borilo i riječju i kuglicama, BiH je bila, tako reći, u centru srpsko-hrvatskih odnosa i činila je jednu vrlo važnu komponentu Hrvatskog pitanja. Politika vođena u njoj i prema njoj zasnivala se u osnovi na faktički nepostojećim suprotnostima interesa njenog stanovništva. Vjersko-nacionalnim razlikama u masi pridavan je socijalno-ekonomski značaj. Našavši se u sklopu neriješenih pitanja, postala je zasebni, bosansko-hercegovački problem, koji se mogao riješiti u bosansko-hercegovačkom okviru i bosansko-hercegovačkim snagama, ali ne samo u tom uskom okviru i ne samo »domaćim snagama«.

Odsustvo stvarne zajedničke platforme, zbog tragične zablude Pribićevićevog unitarizma, zbog dvoličnosti bosanskih radikala⁵⁸⁾, opredjeljenja većine seljaka Srba⁵⁹⁾ i neopredjeljenosti Muslimana, uticalo je porazno na dalji razvoj odnosa u BiH. Srbi, Hrvati i Muslimani, zbog dugogodišnjeg upliva tuđinske vlasti koja je štitila interese istovjernika na uštrb ostalima, vidjeli su garanciju svoje egzistencije samo u svojim političkim organizacijama, koje su imale vjersko obilježje. To je donekle i razumljivo i pored uvažavanja razlika koje je donio svjetski rat, jer je u BiH vjerski elemenat bio i ostajao integralni dio nacionalizma. Praktično neriješena pitanja

⁵⁷⁾ Prema: Hrvatskoj slozi, glasilu HTS, 1922, 50, 1 broj stanovnika BiH u 1920. iznosio je 1,876.543. Od toga je bilo pravoslavnih 827.051, Muslimana 583.233, katolika 437.778 i 28.481 ostalih, ukupno 1,876.543.

BiH je, prema »Prethodnim rezultatima popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, 31. januara 1921, str. XIII, tablica 1, imala 1,889.929 stanovnika. Odnos konfesija prema gornjim rezultatima, str. XIX, tablica 5, bio je slijedeći: pravoslavnih 43,9 (od 100 prisutnih stanovnika), rimokatolika 23,5, grkokatolika 0,5, Muslimana 31,1 itd.; odnosno u hiljadama (prema zvaničnom popisu iz 1921. g.): pravoslavnih 829.162, katolika 443.914 i Muslimana 588.246.

Prema: Đorđe Pejanović, Stanovništvo BiH za posljednjih stotinu godina, Pregled, knjiga 3, sveska III, Sarajevo, 1948, 189.

⁵⁸⁾ »BiH je najosjetljiviji dio naše otadžbine... Treba izbjegavati sve ono što bi na drugoj strani moglo izazvati ogorčenje«. — »Srpska riječ«, 1920, 44, 1.

⁵⁹⁾ 24. i 25. 8. 1919. pokret težaka dobiva organizacionu formu u »Težačkoj organizaciji«, koja se poslije godinu dana borbe za rješenje beglučkog pitanja u duhu traženja težaka beglučara pretvara: 6. 6. 1920. u političku stranku Savez težaka (prema Kruševac Todor, Bosanski agrar posle 1918, Pregled, godina II, knjiga 2, sveska 59, Sarajevo, 291—302).

Savez težaka osnovan je 7. travnja 1920. g. Poslije izbora ujedinio se sa Savezom zemljoradnika. U početku je Savez težaka bio vanstranačka agrarna organizacija, koja se poslije pretvorila u stranačku. Njihovi pravci dobili su pretežan uticaj u Savezu. Bosanci, oslobođeni kmetских odnosa, donijeli su svoj srpski nacionalizam (Stojasavljević B., Seljaštvo Jugoslavije, 137).

zajedničke države, što se BiH tiče, rezultirala su u tome da su ove pokrajine bez obzira na »jedinstvo države« i na »zahtjeve za ravnopravnost« postale primamljiva interesna sfera i Zagreba i Beograda. Pozivanje na istorijske činjenice kao »argumente«, kojih su obje strane imale u izobilju, pisanja nacionalističkih šovena po stranačkim glasilima nisu mogla odlučivati u pitanju dalje sudbine BiH. Ostajalo je stanovništvo na čije mišljenje i osjećaje su uticali svi, na sve moguće načine. Stvarnost Bosne i Hercegovine i zvanični rad vlasti u BiH izazivali su duboko nezadovoljstvo. »Sirotinja propada, a kapitaliste gomilaju na nemoralan način novac«⁶⁰), pisala je radikalna Srpska Riječ i nastavljala: »U Bosni danas nije niko zadovoljan današnjim stanjem, gdje se... razvila strahovita korupcija, pljačka i protekcionizam nesposobnih«⁶¹). Organi vlasti izazivali su kršenjem izvjesnih kompetencija⁶²) reagovanje katoličkog i muslimanskog stanovništva. Ne samo organi vlasti, nego i drugi elementi, labavim odnosom same vlasti izazivali su nepovjerenje i otpor stanovništva⁶³). Ove pojave, ni slučajne, ni usamljene, karakterišu odnos vlasti prema svim manifestacijama života BiH tih godina.

Tendencije dinastičkih snaga, stvarni odnos zvanične vlasti prema pojedinim narodnostima, nezainteresovanost hrvatske građanske klase za elementarne zahtjeve **hrvatskog naroda**, sve je to utjecalo da je stanovništvo BiH tokom vremena primilo pokret HRSS kao sredstvo borbe za ispunjenje svojih zahtjeva. Rezultati kretanja u Kraljevini SHS do izglasavanja Ustava 28. 6. 1921. bili su: afirmacija velikosrpskih interesa i eliminisanje hrvatskih državno-pravnih, političkih i iznad svega ekonomskih pretenzija, a posljedice: povlačenje Narodnog kluba iz Beograda, zatim predstavnika Hrvatske težačke stranke BiH i stvaranje Hrvatskog bloka⁶⁴). Došlo je do vrlo interesantne pojave. Hrvatska stranka prava i Hrvatska zajednica, iako su imale svoje programe, organizaciju i lidere, iako su po strukturi građanske partije, prilaze HRSS, priznaju njeno vođstvo i prihvataju liniju seljačke stranke. HRSS, dotad stranka zatvorenog tipa, prima i »kaputaše«. To je bio rezultat ugroženosti hrvatskog nacionalizma i ekonomskih interesa hrvatskog naroda, iznad svega kapi-

⁶⁰) Srpska riječ, 1919, 125, 1.

⁶¹) Ibid., 136, 1.

⁶²) »Komandant mesta u Derventi... prisvojio si je neko pravo justifikacije te kažnjava civilne osobe batinama...« — ASRBiH, Narodna vlada SHS za BiH, 1919, br. 1.326.

⁶³) Tako su naoružani dobrovoljci u srezu Mostar 1920. »... napali Hrvate katolike i neke isprebijali. Oružje silom zahtijevaju gdje ga nema... Premetačine i nasilja čine samo na Hrvatima i Muslimanima. Od Srba oružje ne zahtijevaju nego pronađeno vraćaju...«

ASRBiH, ZV za BiH 1920, Prez., 8.503.

⁶⁴) »Djelovanje Hrvatskog Bloka započelo je **porukom hrvatskom narodu** od 21. maja 1921, iako tada taj blok formalno još ne postoji. Poruku su potpisali svi izabrani zastupnici HRSS. Hrvatske stranke prava (frankovci) i Hrvatske zajednice...« — Matković Hrvoje, Hrvatska zajednica, Prilog proučavanju političkih stranaka u staroj Jugoslaviji. Istorija XX vijeka, Zbornik radova, V. Beograd, 1963, 78.

Od ukupno 87 zastupnika Hrvata u Hrv. Bloku nalazila su se 63. Prema: H. sloga, glasilo HTS, 1921. od 6. XI.

tala hrvatske buržoazije. Klasna razlika, ukoliko je i postojala u embriju, zbrisana je. Dotada je hrvatski narod bio okupljen u tri stranke: HRSS, Hrvatskoj stranci prava i Hrvatskoj zajednici. Hrvatski narod uopšte, ne samo banske Hrvatske, ulazi u jedan front, jedan pokret, — Hrvatski blok. Hrvatsko pitanje dobiva novu dimenziju. Veličina opasnosti, po nacionalizam i ekonomski interes, rušila je stranačke razlike.

U rješavanju Hrvatskog pitanja kako ga je postavljala HRSS, polazilo se od revizije Vidovdanskog ustava. Oblici ispoljavanja, tj. politička borba, trebali su stvoriti preduslove za afirmaciju ravnopravnosti, koja je trebala biti osnova zadovoljenja ekonomskih interesa. Tako shvaćena, u perspektivi ostvarljiva, afirmacija hrvatstva bila je sadržajna za mase i sa **socijalne strane**. Dakle, ta borba i z g l e d a l a je masama i nacionalna i socijalna.

HRSS PREMA BiH

Razvoj tzv. Hrvatskog pitanja bitno je uticao na stavove HRSS u odnosu na BiH. Ti stavovi doživljavali su korjenite promjene u odnosu na gledanja do 1918. g., a do 1923. g. može se pratiti njihova dalja evolucija. **U Kraljevini SHS od koncepcija HRSS prema BiH nije ostalo gotovo ništa.** BiH se 1. 12. 1918. našla u sasvim novim uslovima, koji su bili objektivno različiti od stanja u granicama banske Hrvatske. Nacionalna izmiješanost BiH, nacionalna kompaktnost Hrvatske i rješavanje nacionalnog pitanja u Kraljevini SHS kvalitativno su potencirali specifičnosti ovih dviju geografskih cjelina. Svaki odnos HRSS prema BiH mogao je biti u krajnjoj liniji (bez obzira na uskostranački interes) izraz same stvarnosti, a ne toliko apstraktnih želja i planova HRSS, kao što je bio slučaj sa odnosom prema BiH iz 1918. godine. Razmatranje stavova HRSS, ocjenjivanih kao intransigentni, podrazumijeva u krajnjoj liniji razmatranje rješenja položaja Hrvata kao cjeline u državi. U tome je nastao kapitalan prelom. To rješavanje nije počelo ni 29. 10. 1918, ni 24. 11, ni 1. 12, ni 28. 11. 1920, ni 28. 6. 1921, ni osnivanjem Hrvatskog Bloka. Nema određenog početka, nego se mora čitav splet zahtjeva, želja, potreba i mogućnosti Kraljevine SHS i hrvatskog naroda pratiti u **procesu**. Jednu stranu tog procesa sačinjavali su i bosansko-hercegovački Hrvati⁶⁵), organizaciono okupljeni tek sredinom 1919. g. U prvo vrijeme uglavnom na liniji »jedinstvene države« pokušavali su, samostalnim istupom na izborima, zatim u Ustavotvornoj skupštini, da sami ostvaruju svoje interese. Našavši se u borbi srpsko-hrvatske buržoazije na sredini, izglasavanjem Ustava osamljeni, odnosom centralističkih faktora uskraćeni u pogledu realizacije svojih potreba, došli su manje svojom željom, više **silom prilika**,

⁶⁵) S obzirom da je vjera i dalje bila osnova podjele stanovništva, broj pripadnika rimo i grkokatoličke vjeroispovijesti bio bi indirektan podatak i za broj Hrvata u BiH, koji je prema popisu od 31. 1. 1921. iznosio:

443.914 rimokatolika i 9.297 grkokatolika (Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini SHS, 31. 1. 1921, Sarajevo 1924, 2).

na isti put kao i stranke Hrvatske. Ta **zajednička osnova** dovela je do intenzivnijeg obraćanja bosansko-hercegovačkih Hrvata Zagrebu i HRSS Hrvatima BiH. Nacionalno Hrvatima BiH niko nije odricao hrvatstvo, jer je ono bilo lišeno državno-pravnih elemenata, ali su oni, ekonomsko-socijalno ugroženi, svoje zahtjeve stavili u okvir nacionalistički. Ekonomsko-socijalni zahtjevi postepeno su dolazili samo prividno u drugi plan, jer je ispunjenje nacionalnih zahtjeva (u upravi, kulturi i prosvjeti) bilo uslov za njihovo ostvarenje.

Pavle Radić je, tumačeći sporazum HRSS sa radikalima 27. 3. 1925, izjavio da »smo mi (HRSS — m. o.) najprije unijeli ideju da je narod suvereni seljački narod koji je glavna snaga države, a onda, u drugoj fazi stvorili snagu organizacijom«⁶⁶). Istorijska istraživanja potvrđuju ovu izjavu. Ne bi se moglo tačno vremenski utvrditi kada je začet proces odnosa HRSS i BiH. Odvijao se u **dvije faze**. U prvoj su stavovi prema BiH bili nejasni, dok su u drugoj ispunjeni konkretnim odnosom i radom. Period do sredine 1922. g. karakteriše odsustvo određenijih koncepcija, organizovanijeg rada. Sve što bi se moglo pratiti sa stanovišta relacije HRSS — BiH svodilo bi se na posredna zaključivanja. Razloge takvog odnosa istraživač bi mogao tražiti, i naći, u izmijenjenom položaju Hrvatske u periodu do prvog svjetskog rata i poslije 1918. godine i u liniji razvoja HRSS, koja se našla, u nevjerovatno konfuznoj situaciji cjelokupnog života Kraljevine, na čelu jednog naroda. Ta linija (čiji je jedan krak do 1918. g. zahvatao teritoriju BiH) sada je išla preko svih područja na kojima se nalazio hrvatski narod. — »U vrtlogu dnevnih žestokih političkih borbi, njegov (Radićev — m. o.) konačni cilj nije sasvim vidljiv, niti shvatljiv ni onima koji ga slijede«⁶⁷). Osnovna linija izrastanja HRSS u pokret nije bila prava. Kao i njen ideolog, često je skretala čas lijevo čas desno, pokazujući se istovremeno, češće, elastičnom i čineći se, rjeđe, kontroverznom. Ona je rukovođena iznad svega ugroženim hrvatstvom da bi na kraju, u zamišljenom grafikonu svoje djelatnosti, dostigla tačku u kojoj se završavala linija koja je obuhvatala gotovo sve Hrvate Kraljevine SHS. Pitanje BiH se, u srpsko-hrvatskim odnosima, od 1918. nije dugo direktno postavljalo od strane HRSS, mada su ga i hrvatska i srpska strana smatrale sastavnim dijelom rješavanja međusobnih odnosa. Od strane dvora, vrhova radikalno-demokratske stranke, a naročito radikalnih elemenata BiH, pitanje BiH smatrano je, kao što sam iznio, riješenim. Dr Laza Marković je izjavio u Mostaru, parafrazirajući riječi N. Pašića: »Da je Srbija zatekla poslije 40 godina u Bosni 70% Srba, Bosna bi opet bila srpska . . . «⁶⁸). Pored nedvosmislenih riječi i poteza od strane centralista, pored nimalo zavidnih odnosa vlasti prema HRSS, S. Radić se nadao izrazima razumijevanja, »boljim danima« za HRSS⁶⁹). Da su se mnoga pitanja trebala riješiti u drukčijem duhu nego što je to režim zacrtao i sproveo,

⁶⁶) M. Marjanović, Stjepan Radić, 161.

⁶⁷) Horvat Josip, Stranke kod Hrvata, 100.

⁶⁸) Srpska riječ, 1920, 236, 1.

⁶⁹) »Nije gotovo, poslije izbora za Konstituantu bit će gotovo«. Prema: H. sloga, 1920, 66, 3.

govorio je i jedan poseban izvještaj Komisije S. Protiću, sastavljen od lica kao što su Slobodan Jovanović, Lazar Polić, Lazar Marković, u kojem je isticano »da niko nije mišljenja da bi se uprava u pokrajinama mogla organizovati na centralističkoj osnovi sa direktnom podređenošću vladi u Beogradu«⁷⁰).

Politički život Kraljevine prvih godina bio je krcat prilikama koje su pružale mogućnost kakvih-takvih zaokreta. Ali, čvrsto zauzeta pozicija nije se lako dala ispustiti. HRSS je trebalo da dobije i izbori položaj koji će je dovesti u bar izjednačenu poziciju. To kretanje ka nacionalno-ekonomskoj ravnopravnosti davalo je izjavama HRSS i Radića crtu iskrenosti. Tokom cijelog toga perioda, pa i onda kada su izgledi bili minimalni, HRSS je zaista željela sporazum. Tu, u pogledu želje za sporazumom, Radić nije bio ni ekvilibrista, ni politički akrobata, kako je sam sebe nazivao. Ali, da budem jasan, tu se radilo o sporazumu koji je kao takav bio i te kako privlačan za Radića, HRSS, pa i za hrvatski narod. A borba za ugroženu hrvatsku nacionalnost bila je samo propratna pojava, pojavni oblik rješenja hrvatskog pitanja.

Od prilike do prilike Radić je vjerovao u mogućnost sporazuma. Zbog naročite klime odnosa⁷¹), da ne bi u političkoj borbi izgubio »stečeni kapital«, Radić i vođstvo stranke stali su na stanovište da HRSS najviše odgovara apstinencija. Kako do sporazuma nije dolazilo, politički suparnici nisu »otkrivali karte«⁷²). Direktno postavljena pitanja u tom smislu nalazimo kod bosansko-hercegovačkih Hrvata u njihovim organima Hrvatskoj slozi od 30. 12. 1920. i Hrvatskom težaku⁷³) od 1. 12. 1920. godine.

Propuštanje prilika za ostvarenje sporazuma uticalo je kod Radića i HRSS na odsustvo direktnih planova, određenijih koncepcija. Osim jasno izraženih želja za sporazumom, sve ostalo što bi trebalo da sadrži sporazum, kako bi se proveo, bilo je pod znakom pitanja. Borba koju je HRSS započela bila je u jednom pogledu fundirana na najširoj osnovi (što i objašnjava svu silinu i brzinu njenog uspona), a s druge strane bila je, programom i bazom svedena na užu socijalnu osnovu, seljaštvo, dakle lišena učešća proletarijata. Jednostrana borba HRSS u društvenom smislu (seljačko-buržoaska) nije bila apstraktna, lišena materijalnog faktora, jer »političke slobode neima i ne može biti bez prave i potpune slobode gospodarske, a za seljaštvo ni jedne ni druge nema ni ne može biti bez slobodna seljačkoga doma, bez slobodne seljačke gospodarske općine i bez seljačke državne uprave«⁷⁴). S Radić je samo u jednoj stvari, i to vrlo važnoj, bio dalekovid. Naslućujući još početkom XX vijeka snagu

⁷⁰) Prema: Hrvatska sloga, 1920, 182, 1.

⁷¹) Radić: »Kad bih ja u Beogradu u Parlamentu iznosio ovo moje stanovište to bi bilo... sipanje ulja na vatru i moja bi pojava tamo bila isto, što i pred oči bika staviti crvenu maramu« — H. sloga, 1921, 283, 3.

⁷²) »... nejasno pitanje je šta oni (Radićevci — m. o.) razumevaju pod Hrvatskom. Da li današnju Hrvatsku i Slavoniju ili još koju pokrajinu« — Srpska riječ, 1920, 247, 1.

⁷³) Hrvatski težak, novine HTS, Mostar, 1/1920.

⁷⁴) Slobodni dom, 1920, br. 1.

seljaštva, on ju je od 1918. znalački koristio. Objektivno, samo po sebi, neovisno od programa HRSS, ličnih želja i planova S. Radića, to seljaštvo nacionalno ugroženo sa cijelim hrvatskim narodom, snagom bujice proširilo je socijalnu osnovu borbe HRSS. Suština Radića i HRSS je u tome što su u datom istorijskom momentu stali na čelo hrvatskog naroda i što cijeli pokret nisu vodili za hrvatski narod u cjelini, nego za njegov najveći dio.

Do prvih neposrednih kontakata HRSS i Hrvata BiH došlo je sredinom 1919. g. Predstavnici HRSS iskoristili su prvu priliku 15. 8. na osnivačkoj skupštini Hrvatske težačke stranke (dalje HTS). Već se tom, prvom, prilikom dalo naslutiti na kojim pitanjima će se ispoljavati dodirne tačke HRSS i Hrvata BiH. To je budućnost i potvrdila⁷⁵⁾. Zajednički elementi koji će u BiH do 1923. dobiti konkretne oblike bili su: pravo samoodređenja hrvatskog naroda, koje se »poslije rata... postavlja... za temelj politici«⁷⁶⁾ i republikanstvo, koje »nije nastalo iz mudrovanja, a još manje iz prkosa, od inata ili možda čak i mržnje, nego se razvilo iz svega onoga što smo u ratu pretrpjeli i doživjeli« i ono je »... izvršivanje onih prava i onih misli, koje imamo do konstituante«⁷⁷⁾.

Na samom početku 1919. g. u pojedinim dijelovima BiH širi se ideja republikanizma. Ova pojava javlja se kao rezultat uticaja izvana, a i kao posljedica revidiranih shvatanja naroda poslije svjetskog rata. Određenije mislim na odjeke oktobra 1917, zbivanja u Mađarskoj, koja su se iz Hrvatske prenosila u BiH, i na onaj opšti duh, koji je obuzeo stanovništvo Hrvatske i BiH, izazvan saznanjem da je Austro-Ugarska propala. Što se tiče BiH, ta je pojava utoliko značajnija što se pored gornjih uzroka pojavljuje i propaganda HRSS. Ona je poprimila takve razmjere da je Zemaljska vlada za BiH 26. 2. 1919, na osnovu izvještaja iz Dervente⁷⁸⁾, Travnik⁷⁹⁾, Mostara⁸⁰⁾ itd., izdala svim kotarskim uredima i kotarskim ispostavama slijedeće naređenje: »... zabranjuje (se) rasprostranjenje zagrebačkih brošura sa glasom za republiku od 31. 12. 1918. prilog »Domu« br. 52 od 30. januara, kao štetne za državne interese u području BiH... «⁸¹⁾. Docnije, u 1920. g., odnosi postoje, ali su oni veoma spo-

⁷⁵⁾ »Mi smo Prvog decembra prošle godine (1918. m. o.) stvorili samo jedno privremeno stanje, dok narod ne odluči svojom voljom dok se vas ne upita kako hoćete da uredite državu«.

ASRBiH, ZV. za BiH, 1919, Prez. 7.796.

⁷⁶⁾ Slobodni dom, 1920, 1, 2.

⁷⁷⁾ Ibid., 21, 2.

⁷⁸⁾ »Po kotaru (se) vrzu agitatori, poslani iz Slovenije i Zagreba koji rade za Republiku. Po razgovoru sa seljacima... razborito pristupaju uz njih«. ASRBiH, Narodna vlada SHS za BiH/1915, Prez. 332.

⁷⁹⁾ »Opaža se, ... republikansko raspoloženje, a ovo je kompas i za narod. To isto mnijenje kanda i kod muslimana prevladuje, doduše opseg se još ne može pregledati« — ASRBiH, NV. SHS za BiH/1919, Prez. 1.327.

⁸⁰⁾ Matej Kordić, učitelj u Grudama i oko Posušja: »Od naroda kupio (je) potpise ko želi za republiku, te sakupljene spise nosi osobno u Zagreb« — ASRBiH, NV. za BiH/1919, Prez. 3.810.

⁸¹⁾ ASRBiH ZV. za BiH 1919, Prez, br. 1.126.

radični i može se reći slučajni. Da su ti kontakti bili baš takvi, razlozi su, između ostalog, što je već 26. 2. 1919. g. obustavljen »Dom«, što su se javne skupštine HRSS i slobodno tumačenje programa mogli prvi put poslije svjetskog rata izvoditi tek pred izbore za Konstituantu, »ali samo u banskoj Hrvatskoj, jer u dalmatinsku Hrvatsku i u Bosnu nisu dospjeli. Premalo ih je bilo⁸²⁾, (članova stranke — m. o.). Odluka IX sjednice Hrvatske zastupničke republikanske seljačke većine da »počevši od 38. broja (1921. — m. o.) o domaćoj politici »Slobodni Dom« neće donositi baš ništa⁸³⁾ i zabrana zborova Radićevim poslanicima 5. 6. 1921. g.⁸⁴⁾ na svoj način su uticali da kontakti nisu bili češći. Osim toga, nepostojanje šire mreže organizacija HRSS ni u samoj Hrvatskoj govori da ni upućenost HRSS na BiH nije mogla biti veća. Tek koncem 1920. g. Glavni odbor HRSS u prisustvu preko 1.000 povjerenika donosi zaključak »da se izborna organizacija HRSS pretvori u stalnu i podpunu političku organizaciju⁸⁵⁾, kojom prilikom su podijeljene upute za sprovođenje organizacija.

Iako je HRSS postavila kandidaturu za izbore 1920. g. samo u Hrvatskoj, dolazile su »poruke od mnogih Hrvata iz Dalmacije, BiH, (m. o.) kako oni u svem odobravaju rad HPSS... Tim povodom poručujemo Hrvatskom seljačkom narodu Banske Hrvatske, kao i svim Hrvatima izvan nje ovo: ... zaplijenio nam je državni odvjetnik riječi: Federativna ili Savezna Jugoslavija⁸⁶⁾.

Stampi kao sredstvu propagande nije se od strane HRSS ni izdaleka poklanjala pažnja kao što će to kasnije biti slučaj, ali se već 23. 9. 1920. g. nailazi na podatak da se u Bihaću i Brodu vrši intenzivnije rasturanje Slobodnog doma⁸⁷⁾.

Već početkom 1919. g. odnosi Srba, Hrvata i Muslimana doživljavali su polarizaciju. Događaji u vrijeme završetka rata »... pro-uzrokovali su ipak neraspoloženje muslimana i katolika prema Srbima uopće, te se danas vidi ta posljedica, da se muslimani i Katolici zaista zbližuju... no ipak pravac politike u provinciji odvisit će od rezultata političkih sadanjih skupština u Sarajevu⁸⁸⁾.

⁸²⁾ Herceg Rudolf, Seljački pokret u Hrvatskoj, Zagreb 1923, 33.

⁸³⁾ Slobodni dom, 1921, 37, 1.

⁸⁴⁾ Prema: Marjanović M., Stjepan Radić, 140.

⁸⁵⁾ Slobodni dom, 1920, 41, 1.

⁸⁶⁾ Ibid., 30, 4.

⁸⁷⁾ Slobodni dom, 1920, 30.

⁸⁸⁾ ASRBiH, NV. SHS za BiH/1919, Prez. 1.327.

Izbori 1920. već su pokazivali, rezultatima⁸⁹⁾ i reakcijom na te rezultate, da se pojavio jedan nov proces, čiji je vrhunac bio u 1923. g. Naime, HRSS na terenu BiH počinje da najozbiljnije računa sa neopredijeljenim elementom — Muslimanima. Vidovdanski ustav pokazao je JMO-i da je tadanji odnos radikala bio uslovljen potrebom donošenja Ustava. U JMO sve je više sazrijevalo mišljenje da se, u zadovoljenju svojih interesa, Muslimani više ne mogu oslanjati na centraliste. Na skupštini JMO u Zenici rečeno je: »... dalje, prebacuje nam se, da se mi slažemo, ... da simpatišemo sa Hrvatima, tj. s »Narodnim Klubom«. To je istina, jer što god nam je dosada »Narodni Klub« obećao to je održao, a drugi to nijesu učinili«⁹⁰⁾ M. Spaho je novembra 1920. g. u Sarajevu na skupštini rekao: »Mi nećemo slatkih obećanja i lijepih riječi, nego hoćemo da nas iskreno smatraju potpuno ravnopravnim građanima«⁹¹⁾. Mada se pred izbore od strane Muslimana radilo o orijentaciji ka Narodnom klubu, ka Zagrebu, kasnije Hrvatskom bloku i HRSS, ova potonja je već 1920. više iz želje no što je to bila činjenica, komentarisala rezultate izbora u BiH da »od 63 zastupnika, što ih bira BiH, muslimanska organizacija, koja je čisto hrvatska (podvukao T. I.) dobila je 26 zastupnika«⁹²⁾. Nije se ostajalo na tim formalnim izjavama. Mjesec dana nakon izbora izaslanici HRSS su vodili direktne razgovore sa Muslimanskim klubom »... o veličini i vrijednosti njihovoga shvaćanja, da nacionalnost podređuju čovječnosti...«⁹³⁾ i konstatovali da se »mlađi zastupnici svi priznaju Hrvatima i slažu se s nama i u pitanju forme državne«⁹⁴⁾. No, odnosi unutar Muslimanskog kluba bili su još neizdiferencirani, jer je primijećeno »da među njima nema jače ličnosti koja bi se mogla oprijeti onomu što hoće sadanje vođe bosanskih Muslimana, koji su veliki oportunisti«⁹⁵⁾. Da ovi potezi

⁸⁹⁾ Izabranih 419 narodnih poslanika bilo je zastupljeno po strankama ovako:

Demokratska stranka	poslanika 92 i glas.	319.448
Radikalna stranka	91	284.575
Komunistička stranka	58	198.736*
Hrvatska pučka stranka (Radićeva)	50	230.590
Zemljoradnička stranka (srpska)	39	151.603
Slovenačka i hrvatska pučka (klerik.)	27	111.274
JMO	24	110.895
Hrvatska težačka stranka (Bosna)	7	38.400
Hrvatska zajednica	4	25.867
Socijaldemokratska stranka	10	46.792
Nacionalna turska organizacija (Džemijet)	8	30.029
Jugoslovenska republikanska stranka (Prodanović Jaša)	3	18.136
Hrvatska stranka (frankovci)	2	10.880
Narodni socijalisti	2	6.186
Vanstranačka lista dr Trumbića	1	6.581

Prema: dr Ivan Ribar, Politički zapisi, I, 24.

* Vidi: JIČ, 4/1964. i JIČ, 3/1965.

⁹⁰⁾ ASRBiH, ZV za BiH/1920, Prez. br. 10.567.

⁹¹⁾ Ibid., Prez. 11.821.

⁹²⁾ Slobodni dom, 1920, 40, 3.

⁹³⁾ Ibid., 12, 3.

⁹⁴⁾ Ibid., 14, 2.

⁹⁵⁾ Ibid.

HRSS nisu bili usamljeni pokušaji proširivanja fronta borbe govori i zaključak izvanredne skupštine HRSS decembra mjeseca: »... Hoćemo raditi sporazumno sa svim seljačkim strankama u Srbiji, Bosni... te ćemo nastojati da sve stranke postanu, ukoliko još nisu republikanske kao mi«⁹⁶).

Iako ovi stavovi i sporadične akcije prije svega ukazuju da je za HRSS u BiH objekat interesovanja postajao **narod**, ipak se još ne mogu nazrijeti određeniji oblici tih veza. Slobodni dom, prenoseći članak iz Hrvatskog težaka (Mostar) od 30. 12. 1920. g., u broju od 1. 1. 1921. zadovoljava se samo konstatacijom da politika HRSS »obuhvaća Hrvate BiH«. Mada je sve to neodređeno u pojedino-stima, tendencije obraćanja i saradnje van banske Hrvatske su više nego očite. Odsustvo konkretnih rješenja u ovo vrijeme u velikoj mjeri je odraz neriješenih pitanja Kraljevine, prije svega ustavnog, koja su HRSS objektivno dovodila u stav iščekivanja. S druge strane, Radić je 1918. bio poučen da žurba može donijeti samo neprilike. Formula koju je HRSS lansirala već početkom 1921. g. bila je — »plebiscit... za Bosnu i Hercegovinu«⁹⁷).

Iako je HRSS apstinirala od Ustavotvorne skupštine, uzela je učešća u diskusiji o Ustavu i 14. maja 1921. objavila je svoj nacrt. Što se tiče BiH, ona je zajedno sa Crnom Gorom i Makedonijom okvalifikovana kao »poluplemenska i poluhistorijska domovina«⁹⁸). Stanovništvo je trebalo da odluči o položaju u zajedničkoj državi. Ovakav stav, koliko god je trebalo da znači neku vrstu samostalnog izjašnjavanja, u stvari nije predstavljao ništa novo. Istina, ističe se u prvi plan **pravo naroda** da sam odlučuje, ali **kako**, na **koji način** će se to sprovesti, tu HRSS ostaje krajnje nejasna. Praktično je takvo rezonovanje značilo cijepanje stanovništva BiH, jer se svaki narod za sebe trebao odlučiti da li će se opredijeliti za Hrvatsku ili Srbiju kao dvije od tri »prave narodne države«.

Kako urediti državu iznutra bilo je pitanje koje se postavilo već 1. 12. 1918. g. 1920. g., pred izbore, ono je došlo na tapet rješavanja, a »u Ustavu, što ga budne (konstituenta — m. o.) donijela i usvojila, mora da se u prvom redu naglasi potpuna jednakopravnost svih plemena«⁹⁹). Diskusije u Ustavotvornoj skupštini, naročito u pitanju statusa BiH, pokazale su u punom svjetlu oštrinu razlika u pitanjima uredjenja države¹⁰⁰). Vlada je, na iznenađenje ne samo opozicije nego i većeg broja vladinih poslanika, u pogledu BiH napravila presedan mijenjajući iz osnova 135. član Prelaznih odredaba,

⁹⁶) Ibid., 1, 4.

⁹⁷) Slobodni dom, 1921, 2, 1.

⁹⁸) Prema: Čulinović F., Jugoslavija između dva rata, knj. I, 328.

⁹⁹) Hrvatska sloga, 1920, 206.

¹⁰⁰) »... od prvoga dana ove Skupštine pa do danas glavna bitka vodila se na pitanju... hoće li ova naša zemlja biti u administrativnom pogledu uređena na osnovu ekonomskih, socijalnih i geografskih razloga ili na osnovici historijskih i plemenskih granica«. — Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine, knjiga II, 12.

odjeljak VIII¹⁰¹), na taj način da se iz oblasti »koje će se organizovati samo u istorijskim granicama BiH može jedna opština ili srez izdvojiti i pripojiti oblasti izvan Bosne, ako bi samouprava iz koje se izdvaja, sa dve trećine glasova odobrila odvajanje; i najzad, ako tu odluku odobri još i Narodna skupština . . . «¹⁰²). Ovakvi stavovi i formulacije vlade nisu bili, bez obzira na specifičnosti BiH, ništa drugo do odstupanje od usvojenih načela. Opravdanja da je sve to činjeno iz političke nužde nisu bila uopšte prihvatljiva jer se u debatama moglo čuti da »je opasno gaziti principe iz političke nužde«¹⁰³). Ako se ovako donošenim formulacijama, koje su negirale tako potrebnu jednakopravnost, doda način donošenja Vidovdanskog ustava i posebno mogućnost izmjena njegovih odredaba¹⁰⁴), onda je plediranje za odobravanje ovakvog rada i prihvatanje takvih rezultata bilo ništa drugo do jedna izvanredna **iluzija** državnotvornih elemenata. Prije nego što je Ustav i izglasan, još u vrijeme diskusija oko Prednacrt, Hrvati iz Narodnog kluba i HRSS donijeli su zaključak da » . . . čim Narodni klub ostavi Konstituantu . . . ima vodstvo HRSS sazvati sve zastupnike Hrvate na dogovor u Zagreb u svrhu, da svi zastupnici Hrvati u ime sveukupnoga hrvatskog naroda (tj. i Hrvata BiH — m. o.) zauzmu jedno te isto stanovište prema ovom centralističkom ustavu«¹⁰⁵). Sav rad vlade oko Nacrta ustava i način njegovog donošenja, koji nije odavao centraliste kao pobornike stvarnog jedinstva naroda, kao ljude voljne da djeluju saradujuć, imao je jednu prevažnu posljedicu: umjesto približavanja, još radikalniji zaokret nacionalno i socijalno ugroženih Hrvata Hrvatske, Hrvata BiH i Muslimana. I ovdje su se i grupe, i stranke i dijelovi stanovništva Hrvatske i BiH našli još čvršće povezani na putu ostvarenja svojih interesa. Ustav je bio posljednja od niza mogućnosti da se jednom dijelu stanovništva Kraljevine ne samo priznaju nego i pruže mogućnosti za ravnopravan razvoj. Uzroci nezadovoljstva u Hrvatskoj, kao i u drugim krajevima Kraljevine, bili su mnogobrojni i raznovrsni. Povod im nije bio isključivo akt ujedinjenja, Ustav i sl., nego on »leži u mnogim drugim pojavama«¹⁰⁶). Stvaranje Hrvatskog bloka nije bila samo iznenadna reakcija onih koji su se osjetili ugroženim, nego i odgovor onih koji su se smatrali uskraćenim. Prva skupština HB 30. 10. 1921. g. bila je od utoliko većeg značaja što se na njoj **prvi put** afirmisala ideja samoodređenja u odnosu na BiH.

¹⁰¹) »Dok se zakonom ne izvrši podjela na oblasti, dotle će okruzi u Srbiji, BiH, Crnoj Gori, Dalmaciji i Sloveniji i Županije u Hrvatskoj sa Slavonijom i Vojvodinom važiti kao oblasti i vršiti funkcije kao oblasti po ovome Ustavu«. St. beleške, knj. II, 12.

¹⁰²) Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine, knj. II, 18.

¹⁰³) Ibid.

¹⁰⁴) »Vlada i skupštinska većina prvom prilikom (su) napustili . . . svoje principijelno stanovište te nisu ostali kod svoga gledišta po običnoj, apsolutnoj većini, nego su osjećajući težinu opozicione argumentacije, postavili se i sami na stanovište, da je za . . . donošenje Ustava dovoljna i obična većina, ali za izmene u Ustavu da su potrebne tri petine od ukupnog broja« — St. beleške, knj. II, 23.

¹⁰⁵) Prema Sl. domu, 1921, 15, 1.

¹⁰⁶) Dr L. Marković u »Samoupravi« 1921, br. 209.

U izlaganju zastupnika Ivana Robića istaknuto je da »...svaki pravi tj. pravedni srbski političar mora Bosni priznati pravo njezinoga samoodređenja kako joj to pravo priznaje HRSS i cijeli HB«¹⁰⁷). Na vijećanjima HRSS 31. 10. 1921. god. Radić je izjavio u ime HB da »narod ima pravo da sam raspolaže svojom sudbinom, da razvija samostalno svoje snage«¹⁰⁸). Te pojedinačne, načelne i konkretne izjave kao da su utirale put zvaničnom stavu, jer politička deklaracija HRSS od istoga datuma ne spominje hrvatski dio naroda BiH¹⁰⁹). Nekoliko dana kasnije HB je stao na stanovište »potpune slobode Hrvatskog Naroda, gdje god se on nalazio«, (pa prema tome i Hrvata BiH — m. o.)¹¹⁰). U svemu ovome nazire se začetak procesa okupljanja svih Hrvata na najširoj osnovi, sa koje bi bilo moguće pregovaranje na bazi potpune ravnopravnosti sa Srbima i Slovincima.

Veoma je karakteristična **nepodudarnost** koncepcija HB i HRSS. Stanovišta HB, pa kad ih zastupa i Radić, vode računa, mada veoma neprecizno, o narodu uopšte ili o hrvatskom narodu, dok se HRSS još ne izjašnjava direktno o povezanosti interesa svih Hrvata, tj. Hrvata Hrvatske i BiH. Od posebnog je značaja da se HRSS u pogledu BiH zalaže za samoodređenje, samo šta bi trebalo da znači to samoodređenje, odnosno kakav bi smisao ono imalo, to se samo da naslućivati. Te razlike pokazuju da su se HB i HRSS, kao njegov najpretežnji dio, još nalazili u fazi lutanja i traženja rješenja. Od sporadičnih obraćanja pažnje u odnosu na BiH prelazi se na konkretniji rad. Radić je čak 2. 11. 1921. god. otvoreno rekao da je »malo pisao o BiH«, ali da je »od svih pitanja, koja nas se neposredno tiču, najteže je pitanje socijalni problem BiH...« koji je »ujedno sveukupni problem hrvatstva u svezi s problemom poslie ratnog čovječanstva«¹¹¹).

Ovo vrijeme, neposredno poslije donošenja Ustava, bilo je, po svemu sudeći, prekretničko. HB, HRSS i Radić zauzimaju odlučniji kurs prema BiH, bolje reći BiH je postajala centar rješavanja srpsko-hrvatskih odnosa. U rješavanju pitanja BiH obje strane gledale su izlaz za sebe. Radić je smatrao dosadajući rad hrvatske inteligencije nedovoljnim i tada (1921. — m. o.) »...ovaj veliki narodni posao preuzima naše seljaštvo i to ne vikom: »Bosna je hrvatska, Bosna ne smije biti srpska«, nego svestranim svojim radom, koji svuda u Bosni širi tu svijest i spoznaju, da je od svega na svijetu najvredniji čovjek, a među svim ljudskim zanimanjima i staležima da je najpotrebniji seljak«¹¹²).

Vidan znak početka tog procesa bile su i preduzete mjere organizacione prirode. Od dotad važećih pravila (1921). da su u HRSS

¹⁰⁷) Sl. dom, 1921, 45, 2.

¹⁰⁸) Prema Hrv. slozi, 1921, 238, 1.

¹⁰⁹) »...jedini siguran korak (je) trajni i pravedni sporazum hrvatskog naroda s narodom srpskim i slovenskim preko svih narodnih zastupnika izabranih na teritoriju Hrvatske, Slovenije i Dalmacije u Hrvatski »sabor« (znači bez Hrvata BiH — m. o.). Prema: H. sloga, 1921, 238, 1.

¹¹⁰) Ibid., 241, 1.

¹¹¹) Sl. dom, 1921, 46, 3.

¹¹²) Ibid., 47, 3.

pristup imali samo seljaci, a ostali samo uz dozvolu Glavnog odbora stranke, odstupa se. Radić je »pozvao sav hrvatski narod da se učlani u njegovu stranku kao stranku koja predstavlja težnje i zahtjeve za seljačku mirotvornu republiku Hrvatsku«¹¹³). Iako je proces tekao u smjeru proširivanja osnove organizacije, te mjere nisu mijenjale suštinu strukture HRSS. Glavni odbor HRSS na svojoj sjednici od 23. 9. 1922. g. zaključio je da »... gospodin (ne seljak) može... samozanimno biti izabran za predsjednika organizacije, i to ako je radom bar kroz dvie godine dokazao da po svom uvjerenju... pristaje uz... HRSS«¹¹⁴). U početku su organizacije HRSS osnivane po poreznim opštinama, a tek se 1922. g. proširuje osnova za stvaranje mreže organizacija HRSS¹¹⁵). S obzirom da se HRSS organizaciono sredi-vala do kraja 1922, iluzorno je pomišljati na postojanje čvršće mreže njenih organizacija u BiH. Izvještaji pojedinih izaslanika HRSS iz BiH, kao npr. dr. Jurja Krnjevića sa puta po bosanskoj Posavini¹¹⁶), Ivana Čaldarevića iz mostarskog i ljubuškog kotara¹¹⁷) itd., potvrđuju da do početka 1922. u BiH od strane HRSS nije bilo ni pojedinačnih akcija okupljanja Hrvata na liniji HRSS. Ako su neki dijelovi izvještaja zastupnika donekle bili i pretjerani¹¹⁸), onda se drugima svakako može vjerovati¹¹⁹). Razvoj HRSS uopšte i stepen odnosa hrvatskog dijela stanovništva prema HRSS rezultirao je iz podudarnosti njihovih interesa. Tu su se nazirale dodirne tačke, koje će direktnim, međusobnim akcijama prerasti u zajedničku liniju. Kada bismo se vratili na 1. 12. 1918. mogli bismo utvrditi da su Hrvati Hrvatske i BiH, strogo uzevši, imali zajedničko samo ime i težnje, kao i svi ostali narodi nove države. Za te tri do četiri godine uočljivo je njihovo postupno približavanje. Društveno-ekonomski i politički

¹¹³) Prema: Ribar Ivan, Politički zapisi, knjiga II, Beograd 1949, 229.

¹¹⁴) Arhiv SRBiH, Pokrajinska uprava za BiH (dalje PU) 1923, Pov. br. 473, folio 33.

¹¹⁵) HRSS je posebnim uputama predviđala osnivanje seoskih organizacija čiji funkcioneri čine stranački odbor upravne opštine, dok predstavnici seoskih organizacija čine odbor kotarske organizacije. Predsjednik ovog odbora bio je član Glavnog odbora, tj. vodstva HRSS. Sva tijela organizacije sastajala su se jedanput mjesečno, raspravljajući o političkom, privrednom i prosvjetnom radu, kontrolišući napredak stranke, odnosno naroda, vodeći računa o svim izbornicima, a posebno HRSS, skupljajući dobrovoljne priloge i pretplatnike za Sl. dom, vodeći evidenciju članova Zadruga Hrvatski seljački dom, dioničara Hrvatske seljačke zadružne banke, nepismenih ispod 40 godina, prosvjetnih i gospodarskih društava uopšte.

Prema: ASREBiH, PU za BiH/1923, Pov. 473.

¹¹⁶) »... nije potrebno u Bosni agitirati za HRSS, nego jedino uspostaviti dobru vezu između pristaša u Bosni i Hrvatskoj« — Sl. dom, 1922, 7, 6.

¹¹⁷) »U mostarskom kotaru pristajao je seljački narod (gotovo sav) u Hrvatsku pučku (popovsku) stranku, no nakon našega putovanja je upućeno seljaštvo o programu i radu naše stranke, te možemo na mostarski kotar računati kao naš...« — Sl. dom, 1922, 18, 2.

¹¹⁸) »Vodstvo je stranke (u Zagrebu — m. o.) saznalo za širenje toga pokreta obično tek onda, kad su se sami seljaci u pojedinim krajevima već organizirali te ili poslali koga u Zagreb ili pismeno sve to javili« — Sl. dom, 1922, 7, 6.

¹¹⁹) »... trebalo im je (u okrugu Mostar i Ljubuški — m. o.) naravski još dosta upute o HRSS, te smo im možda mi prvi točno raztumačili program naše stranke«... — Sl. dom, 1922, 18, 2.

život Hrvatske i BiH kao dijelova jedne cjeline inicirao je uspostavljanje međusobnih odnosa. Praosnova tog tako značajnog procesa bili su »...ekonomski i klasni uzroci (koji su) nužno morali stvoriti i taj problem — (hrvatski — m. o.) i on će postojati i tražiti rješenje sve dotle dok ove osnovne ekonomske i socijalne sile neće donijeti njegovo rješenje, dok neće stati da djeluju u drugom pravcu«¹²⁰⁾.

Štampa je na početku 1922. g. isticala da HB nije nigdje zauzeo stanovište, da je njemu samo do Hrvata iz uže Hrvatske¹²¹⁾, ali je mogla da konstatuje da se nije izjasnio ni za Hrvate BiH. HB je, kao »zbornu mjesto svih Hrvata«, na prigovore koji su upućivani njemu samom, a posebno HRSS, u pogledu neodređenih odnosa prema Hrvatima van granica banske Hrvatske, donio saopštenje, po kome:

»...2 Hrvatski Blok smatra BiH bitnim dielom hrvatskoga državnoga i narodnoga problema (pitanja), a dosljedno tomu pitanje položaja BiH bitnim dielom hrvatsko-srpskoga sporazuma. Od toga naglasujemo da se ovo pitanje nema rješavati samo s gledišta hrvatskoga ili srpskoga nego u prvom redu s obzirom na moralne i **gospodarske interese** (podvukao T. I.) toga našega osebujnog područja«¹²²⁾. Ovo je bez obzira na neizdiferenciranost unutar samoga HB bio jedan korak dalje. Osnova sa koje se tretira BiH ukazuje na **novu elemente odnosa**. BiH se ne posmatra, zasad bar u izjavama, isključivo samo kao dio hrvatskog rješenja, nego se uvažavaju njihovi privredni i moralni interesi. Drugim riječima, BiH se pojavljivala sa aspekta HB ne kao krajnji cilj, nego kao most koji je trebalo da vezuje interese Beograda i Zagreba na način koji ne bi išao na štetu trećeg faktora, BiH. Ipak, ovom saopštenju nedostajao je izbor načina i sredstava rješavanja. Problem je jasno istaknut, ali se putovi rješenja nisu ni nazirali. I u krilu same HRSS još se lutalo u pogledu rješenja pitanja BiH. Potpredsjednik HRSS Josip Predavec početkom 1922. g. pisao je da su tu moguća tri rješenja »... ili da se tu sporazume Hrvati sa Srbima, pa u slučaju gubitka BiH ugovorom zaštititi interese Hrvata u BiH, ili ako to ne bi bilo moguće, moguć bi bio plebiscit; a treća je mogućnost da velike sile odluče naše granice«¹²³⁾. 13. 8. 1922. odobren je na sjednici HRSS, odnosno HB, Dodatak Programu HRSS¹²⁴⁾, koji je sadržavao odredbe koje su se odnosile i na BiH. Ovi stavovi su u tadanjoj štampi ocjenjivani kao istorijski, jer je »ovo prvi put što Hrvatski Narod kaže — na usta svoga predsjednika — u jasnoj, kompletnoj i preciznoj formi šta zapravo hoće«¹²⁵⁾. Ako se vidi sadržina tačke 2 I pitanja, vidi se da je od strane HB ili HRSS već ranije BiH priznata posebna moralna, privredna i politička cjelina, pravo samoodređenja. Jedini

¹²⁰⁾ Borba, nezavisan politički list, Zagreb 1922/I, br. 5.

¹²¹⁾ Vidi: Hrvatska sloga, 1922, 43, 1.

¹²²⁾ Sl. dom, 1922, 16, 1.

¹²³⁾ Prema H. sloga, 1922, 43, 2.

¹²⁴⁾ Ovaj dodatak su u stvari četiri odgovora S. Radića novinaru Braloviću, dopisniku Dejli Njusa — London i Njujork Tribjuna. Objavljeni su u Hrvatu, Zagreb, 29. 7. 1922. i u Sl. domu, 30. 7. 1922. g.

¹²⁵⁾ H. sloga, 1922, 168, 1.

bitno novi elemenat je da »se hrvatsko srbski sporazum ima u Bosni postići međunarodnim putem — posredovanjem Lige Naroda...«¹²⁶). Možda je ovaj momenat u politici HRSS bio istorijski? Prvi put se pokušalo da dođe do **konkretnog** rješenja. Kakvo je bilo to rješenje i zašto se baš poseglo za takvim rješenjem? Njegov izbor je rezultat Radićevih gledanja i odraza date situacije. Podsjećao je na Radića iz 1919. g., kada se obraćao Vilsonu, i na memorandum Konferenciji u Đenovi, 1922. g. To su bili pokušaji rješavanja pomoću spoljnjih faktora. To su bili trenuci saznanja sopstvene nemoći. Takvo rješenje bilo je izraz i potvrda egzistirajućeg nepovjerenja u svoje suparnike¹²⁷). Ali, ovaj bi se stav, u stvari, mogao smatrati i kao početak one »dvostruke taktike«, koju će Radić kasnije sprovesti. Ovakvo rješenje, međunarodnim putem, nije značilo privlačenje Lige naroda na stranu HRSS, nego je, vjerovatno, trebalo da bude garant ravnopravnosti u rješavanju spora, tim više što je druga strana — radikalna stranka — pokazivala čak odsustvo i dobre volje za sporazumom. Slobodni dom donio je u broju od 29. jula 1922. poruku N. Pašića Hrvatima: »da je BiH dio Kraljevine Srbije i da se mora u BiH upravljati u čisto srbskom duhu«¹²⁸).

Posebno je značajno pratiti proces odnosa HRSS prema Muslimanima BiH. Ti odnosi su u 1922. g. došli u novu fazu i indirektno su otkrivali krajnje ciljeve HRSS. HRSS je nastojala da toj orijentaciji oduzme bilo kakav nacionalni karakter. Svjesna je činjenice da je »pitanje da li su Muslimani Hrvati, Srbi ili možda posebni... muslimanski narod... među samim Muslimanima dosta neriješeno«¹²⁹). Realno ocjenjujući svu težinu teoretske borbe i eventualni negativan ishod, HRSS se usmjeravala na potvrdu saznanja »stoje li (Muslimani — m. o.) na neoborivom temelju čovječanske pravice, republikanske slobode i neograničenog prava samoodređenja... (koje)... vriedi naročito za naš muslimanski svijet BiH«¹³⁰). Odnos postavljen na takvu osnovu pružio je, s jedne strane, povoljnije mogućnosti da se politički predstavnici Muslimana, »mada u Centralnoj vladi... čekaju momenat kad će njihova stranka istupiti iz vlade«¹³¹), »mogu otvoreno približiti HB«¹³²), a Radiću sigurnost da izjavi: »... u Bosni oko 70% Muslimana glasovat će za HRSS...«¹³³). U kome pravcu će se odvijati odnosi Muslimana, pokazivali su i rezultati glavne skupštine JMO«¹³⁴).

¹²⁶) Temeljni nauk. 17.

¹²⁷) »O kakvom pregovaranju ili sporazumu među Hrvatskim Narodom i srpskim strankama ne može biti zborā, jer Hrvatski Narod može da pregovara i ugovara samo sa Srpskim Narodom... Dolazi u obzir... naročito izaslanstvo Hrvatskog i naročito izaslanstvo Srpskog Parlamenta, kao predstavnika odnosnih naroda« — H. sloga, 1922. 168, 1.

¹²⁸) Str. 3.

¹²⁹) Sl. dom, 1922, 9, 3.

¹³⁰) Ibid.

¹³¹) »Oba muslimanska ministra dr Spaho i dr Karamehmedović, napokon su izstupili iz današnje beogradske batinačke vlade«. Prema: Sl. domu, 1922. 6, 8.

¹³²) ASR BiH, PU za BiH/1922, Prez. 4.727.

¹³³) Sl. dom, 1922, 31, 3.

¹³⁴) »... u svemu 116 izaslanika iz svih kotara muslimanske herceg-Bosne; glasovalo ih je 94, samo trojica za beogradsku vladu«. Ibid., 26.

Iz dosadanjeg izlaganja mogle su se uočiti razlike u stavovima HRSS i HB. Mada se isticalo da je oponiranje HB-u u stvari oponiranje volji i želji hrvatskog naroda uopšte, među strankama koje su ga sačinjavale bilo je različitih stavova. Kao brojno najjača i najuticajnija, HRSS je i dalje vodila svoju programsku politiku, koja se u osnovnim crtama odvijala u okvirima politike HB, odnosno Memoranduma HB od 14. 1. 1922. g. Klasno-socijalni sastav HB, sastavljen od buržoaskog vodstva i osnovne mase seljaštva, uticao je, s obzirom na ipak različite krajnje ciljeve (buržoazije i mase stanovništva), da su osnove zahtjeva HB izgledale nešto šire nego HRSS. Zajedničari, HTS i pravaši unutar HB ocijenili su snagu i uticaj HRSS, te su kao Hrvatsko narodno zastupstvo u saopštenju o preduvjetima za rješavanje hrvatskog pitanja na XXI-oj sjednici 25. 11. 1922. dali predsjedništvu HRSS »... potpuno slobodne ruke u razgovorima, pa i u pregovorima s predstavnicima srpskim«¹³⁵⁾. HRSS, objektivno procjenjujući opravdanost zahtjeva hrvatskog naroda, a ne precjenjujući značaj i uticaj svoje uloge, s jedne strane se prošlošću svojom, a s druge aktuelnim programom svojim nametnula i bila prihvaćena. Takva pozicija joj je omogućila da pod plaštom viših interesa (nikad ne izlazeći iz okvira HB) dosljednom upornošću promiče i svoje stavove. Zbog takve konstelacije odnosa u hrvatskom narodu, poteze HB i HRSS treba posmatrati i ocjenjivati u interakciji opštih interesa HB na liniji hrvatstva i posebnih interesa HRSS na liniji HB. Uticaj i uloga koju je HRSS imala u HB dozvoljavaju istraživaču da u odlukama HB promatra i stavove HRSS.

Rezolucije HB, kao ona od 14. 5. 1922. (zaključak koji se odnosi na finansijsku politiku Beograda), kojom se »javlja svemu hrvatskom narodu uopće (prema tome i BiH — m. o.), a svima hrvatskim privrednim krugovima napose, da... nijednoga drugoga, bilo vanjskog bilo unutarnjeg zajma, neće nikad priznati... a naročito finansijskih obaveza... bez privole hrvatskog narodnog zastupstva«¹³⁶⁾, slične su stanovištu zauzetom u Programu HRSS. U pogledu poreza u Programu se predviđa da državni porez može uvesti samo narodni (državni) sabor, a porez (namet) opštinski i županijski samo opštinska i županijska skupština.

»Nitko ne može biti oslobođen od plaćanja poreza. Na najniže životne potrebštine, naime kruh i brašno, na sol, na mlieko i na petrolej ne može se ustanoviti nikakav porez i nikakva druga davanja«¹³⁷⁾. Da su se u ovim odredbama nalazili elementi koje je HRSS u BiH obilno koristila, a hrvatsko stanovništvo BiH istim načinom prihvatilo, pokazala je propaganda i agitacija u vrijeme predizborne kampanje 1923. Nije bilo gotovo ni jednog sastanka HRSS u BiH na kome nisu ispoljavani navedeni stavovi HB i HRSS. Pošto su finansijske obaveze rješavane direktnim i indirektnim porezima, a

¹³⁵⁾ Naša pravda, nezavisni list autonomističkih Muslimana, Sarajevo 2/1922, 108, 2.

¹³⁶⁾ Prema Našoj pravdi, 1922, 74, 1.

¹³⁷⁾ Temeljni nauk, 14.

HRSS je bila protiv poreza na pet najosnovnijih artikala, stanovništvo među kojim je HRSS djelovala vjerovalo je da se porezi neće uopšte plaćati. Kolika je bila želja i vjera da se porezi neće uopšte plaćati moguće je pretpostaviti po pisanju »Naše pravde«: »kad porezi i razne daće . . . kao i prihodi od carina u BiH iznašaju na godinu za jednu milijardu više nego li se na ove zemlje troši i nego li to može da podnosi ekonomska snaga BiH. To je stalni manjak koji neprestano raste«¹³⁸).

Potrebno je istaći još jednu stranu programa HRSS, koja će bitno uticati na opredjeljenje dijela stanovništva BiH za HRSS i koja objašnjava ogroman uspjeh HRSS. HRSS je pored republikanizma u prvi plan isticala svoju *mirotvornost i neutralnost*. Ta je strana programa bila izvanredno privlačna prvih godina poslije rata, ali ni kasnije nije gubila na privlačnosti. Obraćajući se uglavnom seljaštvu, kome je oduvijek teško padalo služenje vojske, gledano sa bilo koje osnove (morala, privrede, kulture), mogla je više nego sigurno da računa sa gotovo apsolutnom podrškom. Ta mirotvornost i neutralnost koliko god je privlačila u stvari je i *zavodila mase*¹³⁹). To sve nije bilo ništa drugo do politika »nije-nego«, ali je poslije iskustava iz rata, posljedica režima u vojsci, protezanja vojnog zakona na Hrvatsku i onog famoznog žigosanja stoke teško bilo masama seljaštva shvatiti da onaj dio programa koji govori o vojsci (»neće velike stajaće vojske«) nije značio da vojske neće uopće biti. Privlačne strane Programa pretvarale su želje seljaka i građana u glasačke kuglice, a ove su taj isti Program pretvarale u stranku, HB, u narodni pokret.

Osnova za djelatnost HRSS u BiH bila je, što se iz izloženog vidi, široka i čvrsta. Postavljena programski tako da joj je krajnji cilj *izgledao ne interes HRSS, nego interes hrvatskog naroda* predstavljenog u HB bila je garancija uspjeha. Režimska politika, s jedne, i obećanja koje je HRSS pružala, s druge strane, neodoljivo su djelovala na opredjeljenje stanovništva. Rad agitatora i propagatora trebao je samo da ubrza taj, u perspektivi, rezultatski gotovo ostvarljiv proces.

Agitaciono-propagandnom i organizatorskom dijelu aktivnosti HRSS je posvećivala izvanredno veliku pažnju. O tome ko je, na koji način, kakvim sredstvima, u uslovima najstrožijih progona, najrigoroznije kontrole, sprovodio organizaciju i širio ideje, mogla bi se napisati posebna studija. Treba odmah reći da se HRSS, uglavnom, ograničila na krajeve sa hrvatskim i katoličkim življem. Razvijanje aktivnosti samo među hrvatskim elementom pokazivalo je da je to, u stvari, *njena, stranačko-programska »čovječnost«*. Na taj način se svjesno lišavala podrške i nehrvatskog dijela stanovništva, koje je takođe osjećalo posljedice zvanične politike. Krajnji cilj joj je, u stvari, postajao *ne socijalno-nacionalna ravnopravnost naroda,*

¹³⁸) Naša pravda, 1922, 61, 1.

¹³⁹) »... hrvatska seljačka politika... neće velike stajaće vojske, ali se svi državljani imaju prema posebnom obrambenom zakonu osposobiti za obranu doma i domovine« — Nauk ili program HRSS, Zagreb 1922, 84, 2.

nego prije svega nacionalna, a potom tek socijalna ravnopravnost hrvatskog naroda.

U Hercegovini je HRSS djelovala u mostarskoj oblasti, a u Bosni je svojom djelatnošću obuhvatala njen središnji (Travnik, Bugojno, Fojnica, Kiseljak, Vareš), sjeveroistočni (Brčko, Derventa, B. Šamac) i zapadni dio (Livno, Duvno), dok je istočna Bosna bila gotovo isključena iz njene djelatnosti. Intenzitet djelatnosti nije bio u 1922. godini kao u 1923. Međutim, za razliku od ostalih stranaka, koje su uglavnom djelovale samo neposredno pred izbore (o čemu govore mnogobrojni nedjeljni i mjesečni izvještaji okružnih načelnika), HRSS je i u vrijeme daleko prije izbora posvećivala agitaciji, i uopšte djelatnosti relativno veću pažnju. Nju su provodili i najistaknutiji predstavnici HRSS (Predavec, potpredsjednik, Krnjević, sekretar) i učitelji, željezničari, seoski knezovi itd. Posebno je značajan izbor agitatora, koji je pokazivao da su birani oni koji su dinamikom poziva upućeni na intenzivnije kretanje. Uloga agitatora kao ličnosti bila je u BiH izvanredno značajna. Umnogom je od njihove socijalne pripadnosti ovisio rezultat aktivnosti. Iz Mostara je 21. 10. 1922. g. okružni načelnik u vezi sa propagandom među pristašama HB pisao Pokrajinskoj upravi: »Brojke učesnika nijesu kod političkih zborova presudne važnosti, jer gdje učešće uzima 50 viđenijih težaka, tamo ih je zastupano 500 i više. Videnija lica u težačkom svijetu su predvodnici i svagdašnji zastupnici svojih političkih pristalica«¹⁴⁰). Sredstva kojima su se služili bila su, uglavnom, uobičajena: štampa, širenje programa i direktna pomoć. Broj pretplatnika Slobodnog doma nije bio velik, ali je štampa hrvatskih čitaonica racionalno korištena. Svaka organizacija vodila je posebnu brigu o pretplatnicima Doma, ali je usljed nesačuvane arhive nemoguće i približno ustanoviti broj rasturanih primjeraka Slobodnog doma u BiH. Temeljni program ili Nauk HRSS, prema posrednim podacima, rasparčavan je i tumačen u 1922. g., ali u neuporedivo manjoj mjeri nego početkom 1923. g.

Osim osnivanja političkih organizacija HRSS u BiH, tokom 1923. g. osjećala se djelatnost i na privrednom planu. Uočavajući težak privredni položaj seljaštva, HRSS je odboru svake svoje organizacije nalagala kao obavezu da vodi evidenciju broja članova zadruge Hrvatski seljački dom i broja dioničara Hrvatske seljačke zadružne banke. Seljak iz Bosne Marko Josić pisao je u Slobodnom domu br. 11. od 27. 2. 1922, str. 6: »... Seljak, kada treba par hiljada Kruna da mu Banka dađe uz žiranta, mora naprije da dađe trgovcu 1.000 kruna, da mu bude žirant i da plati kamate u Hrvatskoj banki 25%... Nadam se da će predsjedništvo HRSS spriječiti ovo dalje lihvarenje«. Zastupnik Mato Špionjak javljao je iz Hercegovine septembra 1922: »Narod već sada pati od gladi i suzama moli pomoć. Takve strahote nije bilo ni u god. 1916, ni 1917... i mi u Bosni koji smo stradali, odlučili smo pomoći svojoj braći u Hercegovini«¹⁴¹).

¹⁴⁰) ASRBiH, PU za BiH 1922, Prez. 12.290, folio 2.

¹⁴¹) Slobodni dom, 1922, 40.

Od 1920. g. u BiH su postojali Savez hrvatskih seljačkih zadruga, koji je radio (vjerovatno pod uplivom HRSS, jer su radnje u BiH bile pod uticajem Hrvatske zadružne banke još prije I svjetskog rata, vidi bilješku 11) »pošteno i uspješno«¹⁴²⁾, kao i Savez hrvatskih obrtničkih zadruga za BiH«, ali je S. Radić u Proglasu 1. 10. 1922. konstatovao: »... dozreli smo i organizirali smo se politički, sad se isto tako organizirajmo gospodarski«¹⁴³⁾.

Slične inicijative dolazile su i iz BiH. Opšta privredna situacija bila je takva da je Okružni odbor Radićeve HRSS iz Hercegovine, izjašnjavajući se povodom odluka donesenih u Zagrebu 24. 9. 1922. o dodjeljivanju pomoći u hrani, dao saopštenje u kojem je izjavljeno: »Hercegovina nije prosjačka zemlja, i u njoj ima malo, prosjaka, ali ima više sirotinje koja treba vjeresije uvijek. Mi nećemo da se uvode prosjački običaji i krparije... Hrvatska Seljačka Zadružna Banka u Zagrebu, trebala bi osnovati svoju podružnicu za Hercegovinu«¹⁴⁴⁾.

U drugoj polovini 1922. g. odnosi HRSS i Hrvata BiH doživljeli su stepen prve kristalizacije. HRSS je sprovela u dobroj mjeri političku organizaciju i odlučnije se pripremila za kurs privrednog organizovanja. Veći dio hrvatskog dijela stanovništva, kao i dio muslimanskog, prišao je pokretu HRSS. Na taj način obostrano je stvoren jedan front, anticentralistički raspoložen, spreman za poboljšanje svog političkog i privrednog statusa. Taj front je samo naizgled bio jedinstven. Strukturalni konglomerat (seljaštvo, trgovci, bankari, inteligencija) tada još nije odavao unutarnje protivvrječnosti. One su se dale samo naslutiti, jer još nije bilo prilika za njihovo ispoljavanje. HRSS, osjećajući, zbog objektivnog položaja hrvatskog i muslimanskog elementa, privrženost masa, u izjavama je potencirala njihove želje i razlike HRSS i tzv. »gospodarskih elemenata«, protežirajući sebe u HB-u kao najodlučnijeg zagovarača interesa i prava te mase.

12. 8. 1922. Radić je u odnosu na Hrvatsku izjavio u stvari, ponovo je iznio na javnost zaključak vodstva HRSS donijet još početkom te godine: »da će ova stranka (tj. HRSS — m. o.) kod doidućih izbora nastupiti sasvim samostalno bez tzv. gospode«¹⁴⁵⁾. Ovo uvjerenje postupno je proširivao na cijeli HB s motivacijom »da nikad više u ni jednom svjesnom narodu neće školana gospoda stajati nad narodom, nego jedino u narodu, a i to samo toliko, koliko to taj narod dozvoli«¹⁴⁶⁾.

Držeći sve konce aktivnosti apsolutno u svojim rukama, nametnuo je sebe i HRSS cijelom hrvatskom narodu. Zastupajući programatski i agitaciono elementarne zahtjeve jednog naroda, u toj borbi za narod isključio je sve one koji su pokušali da polaze sa stranačkih pozicija. Samo time se da objasniti njegov stav prema Hrvatskoj težačkoj stranci i Hrvatskoj stranci prava, koje su poku-

¹⁴²⁾ H. sloga, 1923, 223, 3.

¹⁴³⁾ Ibid.

¹⁴⁴⁾ Prema Sl. domu, 1922, 46.

¹⁴⁵⁾ Prema Našoj pravdi, 1922, 96.

¹⁴⁶⁾ Prema H. slozi, 1922, 181.

šale da sa drukčijih osnova riješe problem hrvatstva. Oba pokušaja HRSS je lično preko Radića, u samom korijenu, onemogućila. 2. 9. 1922. Slobodni dom (br. 49) donio je odgovor pristalicama HRSS u BiH: »U Bosni će biti kutija Hrvatske Republikanske ili Radićeve seljačke stranke, koja u Bosni **ide posve samostalno u izbore** bez ikakvoga obzira na sve gospodske grupe; bili to pravoslavni, radikali, muslimanski begovi ili katolički fratri i advokati«. Slična sudbina zadesila je i Hrvatsku stranku prava, koja je pokušala da koketira sa hrvatskom masom u pogledu srpsko-hrvatskog sporazuma. Radić je i nju pretekao izjavom na XXI sjednici Hrvatskog narodnog zastupstva: »Frankovačko načelo, da se sa Srbima ne smije ni razgovarati, a kamoli s njima praviti kakav sporazum, do skrajnosti se protivi ovoj našoj slobodnoj, u istinu i hrvatskoj i čovječanskoj politici«¹⁴⁷). Zašto je, na osnovu čega HRSS zauzela ovako odlučan, samostalan kurs prema BiH, isključujući svoje partnere unutar HB, u stvari ih dezavuišući u borbi za hrvatstvo, pokazali su naredni događaji.

HRVATSKE STRANKE BiH PREMA ZAGREBU, ODNOSNO HRSS

U BiH neposredno poslije rata nije bilo ni jedne prave političke stranke. Ipak, postojao je priličan broj političkih grupa okupljenih na vjersko-nacionalnoj osnovi. Sve su bile, osim Štadlerove, predstavljene u Narodnom vijeću SHS, dok su Muslimani bili zastupljeni preko pojedinaca. Do sredine 1919. među Hrvatima BiH nije bilo značajnijih političkih kretanja. Postojala je Hrvatska pučka stranka (dalje HPS) i nekoliko odbora Hrvata po pojedinim mjestima. Nacionalni, socijalni i klasni odnosi nametali su potrebu okupljanja¹⁴⁸). Hrvatska zajednica poduzimala je, sa svoje strane, konkretne korake u cilju okupljanja Hrvata BiH.

Odbor Hrvata iz Dervente pozvao je avgusta mjeseca 1919. Hrvate BiH na skupštinu koja je trebala da ujedini sve Hrvate BiH. Skupština je održana u Travniku 15. 8. ali bez učešća HPS. Na poziv novoosnovane HTS, koja se predstavila kao »jedina politička organizacija u Bosni«¹⁴⁹), da se izjasni u vezi sa okupljanjem Hrvata BiH, HPS nije ni odgovorila. Možda je i deplasirano ulaziti u detaljnija obrazlaganja faktora koji su uticali na okupljanje Hrvata BiH, ali je od značaja istaknuti da je istovremeno među njima samima došlo do podvajanja. HPS je bila orijentisana ka Jugoslovenskom klubu, odnosno politici koju je vodio pop Korošec. Ona svojim programom nije mogla da obuhvati gro interesa i zahtjeva Hrvata BiH. Zagreb je postajao politički centar svih Hrvata. U samom početku izražena, podvojenost je oduzimala svakoj aktivnosti Hrvata BiH ka-

¹⁴⁷) Sl. dom, 1922, 49.

¹⁴⁸) »Nama je Hrvatima BiH bilo da biramo... između demokratske, hrvatskih stranaka i slovenske pučke stranke... Naš se narod nije mogao odlučiti kamo će... zaključeno je osnovati jednu novu, zajedničku stranku...«
Prema: H. sloga, 1919, 20, 1.

¹⁴⁹) Hrvatska sloga, 1919, 14, 1.

rakter samostalnosti, mogućnosti da sami rješavaju svoje probleme. To je u klimi hrvatsko-srpskog spora bilo donekle i nemoguće. Već tada se moglo nazreti da se suština podvojenosti između Hrvata BiH svodila na nepodudarnost interesa grupa okupljenih u HPS i HTS.

HTS je od samog početka podvlačila svoju orijentaciju na Hrvate preko Save. Odnos Hrvatske i većine Hrvata BiH od samog početka bio je iniciran od HTS¹⁵⁰) i odvijao se u nekoliko faza. U najvećoj mjeri zavisio je od opšteg društveno-ekonomskog i političkog života Kraljevine i BiH posebno. Kasnije je (1921—1923) na te odnose aktivno uticala politika HB, odnosno HRSS. Kakvom brzinom i jačinom su rasli uticaji HB i HRSS uopšte i, veze većine Hrvata iz HTS sa Zagrebom, takvom je, u obrnutoj srazmjeri, opadao značaj HPS, da bi obje te stranke (HTS i HPS), čvrsto stojeći na svojim usko stranačkim osnovama, konačno bile potisnute od HRSS. HTS je, s obzirom na socijalni sastav elementa koji je okupljala, bila pretežno težačka, tj. seljačka stranka. Ono malo zanatlija, trgovaca i inteligencije nije bilo ni brojnošću ni staleškom sviješću sposobno da se samo organizuje i ostvari svoje, u odnosu na daleko brojnije seljaštvo oprečne, interese. Ali je zato privremeno vodstvo izabrano na skupštini u Travniku dobilo obilježje manjine — sitnoburžoasko¹⁵¹). Osnovne smjernice te stranke, čiji su se polovi, jezgro i vođstvo, objektivno nalazili jedan prema drugome, a ne jedan pored drugog, bile su, interesima podvojene, seljake, radnike, inteligenciju i građane svrstati u iste redove. Od samog početka HTS je zastupala princip narodnog jedinstva. Programatski iznesen element ravnopravnosti u »Gospodarskom pogledu« očitio nije bio shvatan kao etička kategorija. Onakav kakvog ga je zastupala HTS bio je elementaran izraz, istovremeno, potreba i želja jednog dijela stanovništva BiH. Slično kao u Hrvatskoj HRSS, došlo je i u BiH do podudarnog stava u osnovnim pitanjima između najšireg kruga pristalica Stranke i njenog vođstva. Od drugog, posebnog značaja je zašto je konačni ishod htijenja pokazivao razilaženje.

U pogledu uređenja zemlje HTS je stajala na stanovištu da je pogrešna potpuna centralizacija svih grana uprave i zakonodavstva, pa je tražila autonomije dosadanjih pokrajina, »samo zato, jer drži da je najbolje da se proces niveliranja plemenskih razlika prepusti prirodnom razvoju«¹⁵²). HTS je u svom programu zastupala i socijalno-ekonomsku osnovu¹⁵³).

¹⁵⁰) »... Hrvati iz Hrvatske neće bez nas u koliko smo mi naravski prema njima lojalni... i kad bi HPS zavladała u BiH, mogle bi hrvatske stranke iz Banovine doviknuti: Mi vas pušćamo vašoj sudbini«. H. sloga, 1919, 14. 1.

¹⁵¹) U užem rukovodstvu (7 lica) nalazio se samo jedan težak — Marko Dragoje, kao treći potpredsjednik, a u cijelom vođstvu od 66 lica nalazila su se 23 težaka i jedan radnik.

Prema H. slozi, 1919, 6, 2.

¹⁵²) H. sloga, 1919, 72, 1.

¹⁵³) »... koliko su nas god vodili pri osnivanju... obzir na važnost našega težaka po cijelo hrvatsvo, u istoj su namjeri vodili u tom i obziri na važnost poljodjelstva po našu državu« — H. sloga, 1919, 21, 1.

U to vrijeme su sve hrvatske stranke, pa i HTS, s obzirom na političke prilike u Kraljevini, u prvi plan svoje djelatnosti istakle političke dijelove programa. Centralno pitanje postalo je ustavno. U njegovom rješenju većina je očekivala potvrdu principa narodnog i državnog jedinstva. HTS je stala na stanovište da je »od trajne važnosti, a možemo reći, u kasnije doba i od veće, naš socijalni program«, ali »kakva će sve biti djelatnost naše stranke u socijalnom pogledu, nije se moglo ustanoviti u pravilima«¹⁵⁴). Istaknuto je: »U današnje doba za našeg je hrvatskog težaka od najveće važnosti agrarno pitanje, a od ovoga pitanja opet dolazi na prvo mjesto kmetsko... HTS traži... da zemlja ima biti onoga ko je obrađuje«¹⁵⁵). Takav program mogao je biti, što je u stvari i bio, ružičast, primamljiv za mase, jer ih je upravo tom svojom neodređenošću mogao da privuče i zadrži. Pogotovo je HTS mogla da okupi mase Hrvata BiH primamljivošću cilja koji je programom postavila¹⁵⁶). Politički dio programa došao je u prvi plan i trebalo je da bude tako »dok se naša država ne uredi«¹⁵⁷), a to je HTS predviđala samo u okviru Konstituante. Zbog odnosa ispoljenih u Privremenom narodnom predstavništvu, Konstituenti i nakon donošenja Ustava, HTS je zauzela stav da »Hrvatima ne preostaje ništa drugo nego boriti se protiv ovog krnjeg Ustava, **okupiti se u jednu falangu** i sa geslom pravde i čovječnosti stupiti u oštru borbu protiv svih reakcionarnih elemenata«¹⁵⁸).

Program HPS se u biti nije razlikovao od programa HTS¹⁵⁹). Ono što je razdvajalo te dvije stranke bio je pomenuti izbor političkih središta pomoću kojih se namjeravalo ostvariti ono što je sadržavao program i ono što je postojalo kao skrivena želja. To ih je pokatkad i ponegdje demaskiralo, ali seljaštvo u ono vrijeme nije moglo to da ocijeni. Bilo je pericličkih i sporadičnih slučajeva zbog toga što se »obecanja ne ostvaruju (da seljaštvo) pomalo svima okreće leđa i bavi se vlastitim poslom«¹⁶⁰); ili kao što se u Čapljini na jednom sastanku moglo čuti: »sa sviju strana pridružuju se... mnogi glasovi... ,doli težačka, doli pučka. Dajte nam jednu stranku i gledajte se vi tamo (misli na HTS i HPS — m. o.) međuse sjediniti«¹⁶¹). Seljaštvo, najčešće se nalazeći potpuno po strani od svih političkih zbivanja, bilo je zahvatano periodično propagandom, a ne aktivističkim radom. Mnogobrojni izvještaji govore o dugotrajnoj pasiv-

¹⁵⁴) H. sloga, 1919, 24, 1.

¹⁵⁵) Prema: H. sloga, 1919, 24, 1.

¹⁵⁶) Za koji »se moramo boriti protiv svima i svakome, tko god bio protiv njega... «.

Prema: H. slozi, 1919, 24, 1.

¹⁵⁷) 1919, 73, 1.

¹⁵⁸) H. sloga, 1921, 187, 2.

¹⁵⁹) Stranka stoji na stanovištu narodnog jedinstva Srba i Hrvata, tražiće potpunu autonomiju BiH, stranka je za rješenje agrarnog pitanja, a država ima dati vlasnicima pravednu odštetu, zahtijevaće da država bude ustavna monarhija... no skupština mora biti suverena, a vlada(r) da bude samo izvršioc narodne volje; Konstituenta je pravi suveren.

Prema: ASR BiH, ZV za BiH/1920, Prez. 11.434.

¹⁶⁰) ASR BiH, ZV za BiH/1919, Prez. 10.820.

¹⁶¹) Ibid., br. 2.839.

vnosti masa i trpeljivom odnosu vjera i težaka. Odnosi HTS i HPS kretali su se u okvirima zacrtanim još u 1919. g. One nisu nikad potpuno prekidale odnose, »mada se često konstatovalo da nema nade da će doći do sporazuma«¹⁶²).

1920. g. »... stranačka vođstva u Sarajevu rade na ujedinjenju HP i HT stranke — ili bar na sporazumu i zajedničkom istupu kod izbora«¹⁶³). Taktiziranja, vođenje računa da se takvim eventualnim sporazumima što više dobije, a što manje izgubi, imala su za posljedicu da je »... ova njihova (HTS i HPS — m. o.) pocijepanost dotjerala Hrvate težake na mrtvu tačku, jer danas ne znadu težaci kojoj bi se stranci priklonili«¹⁶⁴). Njihovi stavovi, s obzirom na krajnje ciljeve podudarni, po izboru političkih saradnika različiti, u odnosu prema uređenju države divergentni, sve u svemu, imali su jednu cik-cak liniju, koja ih je vodila u prvo vrijeme ka Beogradu, a kasnije, mimoilazeći ga, podvojila ih. HTS se opredijelila definitivno za Zagreb, a HPS za Ljubljano. Ove dvije stranke, sticajem toka kretanja u Kraljevini, izgubile su i ono malo samoinicijative u radu koju su ispoljavale u Beogradu. Hrvatsvo je 1921, izraženo u Hrvatskom pitanju, donošenjem Ustava dovedeno u ćorsokak. Ali, ni taj momenat nije zblížio Hrvate BiH. Stojeći dotad na stranačkim pozicijama, ostali su i dalje na njima. Prividna je promjena bila u tome što je HTS otvoreno prišla HB, a za HPS je Korošec i dalje ostao korifej koji zasluđuje da se na njega i dalje oslanja.

Upoznavši se sa elementarnim o nastanku, programu i razvoju ovih dviju stranaka, o njihovim međusobnim odnosima, uvida se da se odnos Hrvata BiH i HRSS u stvari iscrpljivao na relaciji HTS — HRSS. Kako je tekao proces odnosa i u čemu je rezultirao? **Istovjetan društveno-ekonomski položaj Hrvata okupljenih oko HTS i HRSS** bio je osnovna zajednička crta koja ih je mogla spajati. Osim toga, ne ulazeći u krajnje ciljeve obiju stranaka, odlučan oslon na seljaštvo¹⁶⁵) takođe ih je stavljao u iste okvire djelatnosti. Od značaja je utvrditi pod kakvim okolnostima počinje međusobno obraćanje, jer i od te činjenice ovisi razumijevanje Hrvatskog pitanja kao takvog, želja HTS i pretenzija HRSS. HTS je imala u početku vrlo nejasan stav prema HRSS, uz to čak zauzet na osnovu posrednih izvora¹⁶⁶). Ta orijentacija HTS prema Zagrebu bila je dovoljan »razlog« da njeni članovi budu proglašeni separatistima i republikancima¹⁶⁷), što, naravno, ne odgovara stvarnosti. Šta je HTS smatrala pod Zagrebom, jasno je govorio telegram upućen Hrvatskoj zajednici

¹⁶²) Ibid., br. 10.417.

¹⁶³) Ibid., br. 10.107.

¹⁶⁴) Ibid., br. 11.278.

¹⁶⁵) HTS je u »Našoj prvoj riječi« zauzela stanovište gotovo identično sa HRSS: »Mi ćemo nastojati svim silama da se ovoj srćiki našega naroda (tj. seljaštvu — m. o.) pribavi ono mjesto u državi koje joj ide po njezinoj važnosti po samo državu...« — H. sloga, 1919, 1.

¹⁶⁶) »Jedino bi to možda bila (u pogledu eventualnog separatizma HRSS — m. o.) Radićeva stranka ako bi bilo istina što o njemu govore demokrati. da on naime hoće da osnuje posebnu hrvatsku državu. No, u to mi, da pravo kažem, nevjerojemo« — H. sloga, 1919, 5, 1.

¹⁶⁷) H. sloga, 1919, 15, 1.

(dalje »HZ«): »Očekujemo od vas i od Zagreba, da se stavite pred legijama našega puka od Soče do Vardara i povedete nas u boj protiv neustavnog režimu, hegemoniji i korupciji«¹⁶⁸). Unutar same HTS bilo je podijeljenih mišljenja samo o tome **kada** treba pristupiti u »HZ«. Ono što je pomjerilo taj formalni čin za izvjesno vrijeme bila su podijeljena gledanja na rješenje agrarnog pitanja. Od značaja je konstatovati već u to vrijeme ispoljavanu riješenost pristalica HTS iz Hercegovine za pristup »HZ«, sporazuman rad sa Zagrebom uopšte i kolebanje elemenata iz Bosne, što će se kasnije odraziti i u odnosima prema HRSS. Dok je HTS prema »HZ« 1920. zauzela sama određen stav¹⁶⁹), prema HRSS i Radiću radilo se, još, samo o izrazu simpatija zbog težine položaja¹⁷⁰). Orijehtacija ka Zagrebu, od početka odlučno zacrtana, s vremenom je baš zbog i dalje zadržanog stava vladajućih stranaka bila samo učvršćivana, »jer dok su naše žalbe... naišle, kod naše braće preko Save na odlučnu potporu i bezuvjetan pristanak... dotle ih glavni organ demokratske stranke ocjenjuje šprdnjom...«¹⁷¹). Vidljivijeg približavanja HTS HRSS nije bilo i zbog toga što je HTS otvoreno naglašavala »da mi nismo suglasni sa Radićem«¹⁷²). Dok je 1920. **odnos HTS i HRSS** bio osjetno distanciran, dotle je HTS potpuno učvrstila **odnos prema Zagrebu**. U izboru proglašenju HTS za Hercegovinu 10. 11. 1920. to je na nedvosmislen način potvrđeno¹⁷³).

Temelj na kome se zasnivala predizborna aktivnost, pa i djelatnost uopšte do tada, otkrivao je zanemarivanje praktičnog rješenja bilo kojeg socijalnog pitanja. U prvi plan stavljena je saradnja sa Zagrebom, odnosno »HZ«. To je bio izraz taktike, izbora načina i sredstava kako doći do željenih rezultata, koji su se pokazivali kao najuže stranački, a najmanje narodni, seljački. Još jednom se manifestovala suština odnosa mase i vođstva, koja je trajala do izbora poslanika, a koja je **održavana** neostvarenim potrebama te mase i ostvarenom podrškom tih masa vođstvu, koje je išlo dalje u svojim zahtjevima, ali opet uz potrebnu pomoć te mase.

HTS sa sedam svojih poslanika postala je predstavnik Hrvata BiH. Izborni uspjesi HRSS i HTS 1920. inicirali su HTS da poduzme izvjesne korake prema HRSS. Prve nepotvrđene vijesti o tome donijela je »Srpska riječ«¹⁷⁴). Da se tu radilo o izvjesnoj preorijentaciji stavova, govori takođe indirektno pisanje »Srpske riječi« o H. slozi,

¹⁶⁸) Ibid., 25, 1.

¹⁶⁹) HTS je stupila u jednu političku organizaciju sa »Hrvatskom Zajednicom« u Zagrebu. Zadržavajući svoju stranačku autonomiju u pitanjima, koja se tiču isključivo BiH kao i svoj program. — H. sloga, 1920, 23.

¹⁷⁰) »Posebnom rezolucijom zauzeo se je zbor (70 mjesnih odbora HTS — m. o.) za sve one, bez razlike na stranke, koje današnja demokratska vlada progoni... a poimenice za S. Radića« — H. sloga, 1920, 22, 1.

¹⁷¹) Ibid., 187, 1.

¹⁷²) H. sloga, 1920, 257, 1.

¹⁷³) »Ko ne glasuje za kandidate HTS već za Pučku taj glasuje, protiv Zagreba, a za Ljubljanu i Beograd, Znajte Hrvati težaci! Jedina HTS radi sa Zagrebom« — ASRP:U. TV za BiH, 1920, Prez. 11.655.

¹⁷⁴) »Dr Ivan Pavičić, poslanik HTS boravio u Zagrebu i pregovarao s Radićem« — Srpska riječ, 1920, 250, 2.

koja, navodno, »uzima u obranu Hrvatskog Don Kihota. S. Radića identifikujući se s njegovim političkim namjerama...«¹⁷⁵⁾. Prvi broj Hrvatskog težaka, organa HTS za Hercegovinu, od 30. 12. 1920. donio je napis koji sam za sebe govori mnogo: »... mi kao HTS zahtijevamo od Radića, da on dade tačnu izjavu, kakvo on stanovište zastupa prema nama Hrvatima u BiH, jer ćemo onda i mi ovako znati jasnije i tačnije odrediti naše stanovište prema njegovoj politici. Jer, za nas je posve drukčiji položaj u onom slučaju, ako Radić u svom djelovanju misli samo na Hrvatsku bez Bosne... a posve će biti drukčije, ako njegova politika obuhvaća i nas Hrvate u BiH«. Značaj ovih riječi je mnogostran, jer nameće sljedeće zaključke:

1. da su HRSS i HTS ušle u 1921. bez utvrđenog odnosa,
2. da HRSS, izuzev načelnih postavki o Hrvatima, nije imala konkretnijih planova u odnosu na BiH,
3. da je HTS težila da se odnosi postave na određeniju osnovu. Promjenu odnosa HTS — Zagreb potvrđivala je i »druga strana«¹⁷⁶⁾.

Prvih dana januara 1921. već je došlo do direktnih kontakata HTS i HRSS. Sjednici HRSS 8. 1. 1921. »neko vrijeme prisustvovali su izaslanici HTS iz BiH: seljak Špionjak i profesor Janković¹⁷⁷⁾.

Prilježavanje HRSS i HTS kretalo se, pored ostalog, srazmjerno odvijanju srpsko-hrvatskih odnosa u Ustavotvornoj skupštini. Sve je više među predstavnicima Hrvata, okupljenih u njoj, sazrijevalo mišljenje da se bliži vrijeme njenog napuštanja. Predsjedništvo HTS javljalo je sekretarijatu »HZ« u Zagreb... »da će morati pozvati svoje zastupnike u narodnom predstavništvu, neka se odvoje od parlamentarne zajednice...«¹⁷⁸⁾. HTS je otvoreno priznavala: »naša je stranka građanska stranka... mi smo buržoazija... kao god i banakar i industrijalac i latifundista... baš s toga što smo težaci«¹⁷⁹⁾. Logična je posljedica ovakvog odnosa režima prema Hrvatima da su se oni našli na zajedničkoj osnovi, što se ilustrativno vidi i u stanovištu Narodnog kluba¹⁸⁰⁾.

Divergentna crta HTS u odnosu na HRSS održavala se cijelo vrijeme, a tendirala je prvenstveno na podvlačenje mjesta i uloge HTS u BiH, da ona predstavlja pravi izraz Hrvata BiH. S druge strane, HTS se saradnjom sa HRSS svrstavala u široki front Hrvata, na čijem je čelu stajala HRSS i tako »dijelila simpatije« ugroženih i obezbjeđivala udio u eventualnim ekonomsko-političkim i socijalnim rezultatima te borbe.

Do usvajanja Nacrta ustava, odnosno njegovog izglasavanja, dok »državotvorni« nisu sasvim zatvorili vrata saradnji sa Hrvatima,

¹⁷⁵⁾ Ibid.

¹⁷⁶⁾ »Da i bosanski Hrvati uz Radića pristaju ni najmanje nas ne iznenađuje« — Srpska riječ, 1921, 8, 1.

¹⁷⁷⁾ Sl. dom, 1921, 2, 1.

¹⁷⁸⁾ Prema: H. sloga, 1920, 86, 1.

¹⁷⁹⁾ H. sloga, 1921, 2, 1.

¹⁸⁰⁾ »... kada ćemo steći uvjerenje, da naša saradnja ne može ništa promijeniti... tad ćemo morati povući konsekvence te ostaviti i Konstituantu u Beograd« — Ibid., 27, 2.

HTS je u izvjesnoj mjeri zauzimala aktivan stav prema HRSS. To se prije svega odnosilo na pitanje učestvovanja HRSS u radu Konstituante i na svoj način je potcrtavalo osobenosti Hrvata BiH i Hrvatske, odnosno stranački karakter obje stranke. HTS je otvoreno optuživala HRSS za apstinenciju u Konstituantu i izjavila »da je skrajnje vrijeme, da Radićeva... stranka popravi dosadašnje propuste... i da uđe u borbu... za efektivnu ravnopravnost Srba, Hrvata i Slovenaca u samoj Konstituantu«¹⁸¹). Razloge za taj donekle i nezavisan stav¹⁸²) ne bih bio sklon tumačiti činjenicom što su od 56 članova vodstva 36 bili težaci^{182a}). On je prije bio odraz njenog, u suštini buržoaskog karaktera, koji se sučeljavao sa karakterom HRSS, izraz nepodudarnih, stranačkih interesa. Dok Nacrt nije usvojen, hrvatske stranke su uzimale u obzir i eventualnosti, ali od tada uzimane su u obzir samo činjenice. Za HTS, kao i za ostale hrvatske stranke, poslije pregovora koje su do tada vodile sa faktorima iz Beograda »... nastalo je pitanje: ili je bolje posve apstinirati od Konstituante ili doći u nju i glasovati. **To opet odlučuju razlozi**, a ne karakter (kakvo priznanje! — m. o.)... Radić kaže apstinirati... i mi (HTS — m. o.) velimo: tako je ispravno«¹⁸³). Izglasanje Ustava na osnovama koje su bile u potpunoj suprotnosti sa stanovištem svih Hrvata predstavljalo je prekretnicu u hrvatsko-srpskim odnosima, čije se posljedice u bilo kakvim dimenzijama nisu dale ni naslutiti. **Sazrelo je** saznanje da bi samo zajednički rad, a ne podvojenost, mogao rezultirati pozitivnim rezultatima. Seljačke mase su se još odlučnije i brže priklanjale HTS, HRSS, odnosno HB.

Stav hrvatskih seljačkih masa i sopstvena ocjena situacije uticali su na prvake HPS da povedu razgovore sa Radićem sredinom avgusta 1921. g., poslije kojih su »pošli na put u BiH... da se sporazumiju s tamošnjim svojim istomišljenicima, bili se i pučka stranka pridružila Hrvatskom Narodnom Bloku«¹⁸⁴).

U to vrijeme HTS je prvi put došla u HB-u pod direktan uticaj HRSS, što se odrazilo na razvoju odnosa te dvije stranke. Iz Mostara je januara 1922. g. Radić primio izvještaj »da je danas 99⁰/₁₀₀ svega našega seljaštva u HRSS. I to nije samo po praznim izjavama, nego i po radu«¹⁸⁵). Do kakvog je stepena došao razvoj HTS u BiH može se indirektno zaključiti iz riječi J. Predavca, potpredsjednika HRSS, da je »HTS u BiH i po svom radu i po svojim težnjama zapravo samo dio, grana HRSS«¹⁸⁶).

Jedan podatak o udjelima glasača HRSS kao članova Hrvatskog seljačkog doma, iz kojeg se vidi da je od 1,600.000 kruna, koliko je

¹⁸¹) H. sloga, 1921, 57, 1.

¹⁸²) »... vodimo računa o držanju Radićeve grupe kao najjače reprezentacije Hrvata. Naše odluke i zaključci ne stoje nipošto pod uplivom Radića... « — H. sloga, 1921, 58, 2.

^{182a}) Prema: H. sloga, 1921, 86, 1.

¹⁸³) H. sloga, 1921, od 20. aprila.

¹⁸⁴) Sl. dom, 1921, 33, 1.

¹⁸⁵) Ibid., 1922, 5, 7.

¹⁸⁶) Sl. dom, 1922, 9, 4.

do 1. 2. 1922¹⁸⁷⁾ god. prispjelo u Zagreb, iz BiH poslato svega 100 kruna, govori sasvim jasno da još direktne veze HRSS sa Hrvatima BiH nema, tj. da Hrvati još ne smatraju HRSS kao **svoju stranku**, nego stranku preko koje bi mogli izvojtiti ono što su željeli. U prvoj polovini 1922. pripadnici HTS izrazitije se priklanjaju HRSS, naročito u krajevima naseljenim od strane katolika i Muslimana i tamo gdje su živjeli i djelovali sposobni agitatori¹⁸⁸⁾.

Ovaj proces približavanja Hrvata BiH nije se ispoljavao samo u redovima HTS, već je bio vidan i kod HPS, samo nije bio nikad tako evidentan. Bio je obilježen taktiziranjem, naročito od februara 1922, poslije smrti fra Didaka Buntića, vođe pučkaša. Takav ishod odnosa prema HRSS, odnosno HB, nije bio ni slučajaj, ni iznenađujući. Još u pregovorima oko stvaranja HB stalo se na stanovište da se »naše gospodske stranke ne trebaju i ne moraju možda pretopiti u seljačku stranku... nego da je najbolje, da naše gospodske stranke ostanu ono što jesu, ali da čisto... priznaju da je seljački ili čovječanski temelj seljačke stranke ujedno pravi i jedini temelj sveukupne naše hrvatske narodne politike«¹⁸⁹⁾. Od tih postulata HPS nije usvajala ni jedan, nego se stavom svojih vođa Šimraka i Barića u stvari sama eliminisala, jer ni HRSS ni HB nisu mogli da prihvate, u osnovi imperativno postavljene, njene zahtjeve. Vođstvo HPS, uočivši pravac orijentacije masa, na riječima je bilo za politiku koju je poveo D. Buntić, a praktično je ostajalo na ranijim pozicijama Jugoslovenskog kluba.

1922. g. je, kao što sam napomenuo, predstavljala novu etapu u odnosima HTS prema HB, tj. HRSS. Veze su postavljene na takvu osnovu da je HTS isključivala bilo kakvu drugu mogućnost saradnje izuzev HRSS. »Stare stranke, ma koliko zaslužne i častne, kad bi pokušale, da se odvojito od Radićeve istaknu... naišle bi u narodu na prijekor, ... nove stranke kad bi htjele da iskrnsu odjelito od HRSS, izazvale bi buru ogorčenja i prezira«¹⁹⁰⁾. Tim odlučnim stavom HTS je svog jedinog postojećeg konkurenta, HPS, pretekla i potisnula bez obzira na njeno opredeljenje »pro et contra« Radića. Kod HTS kao elemenat opredjeljenja izbijao je na površinu, ne ni nacionalni, ni socijalni momenat, nego čisto stranački. Načelstvo okruga Tuzla dobilo je, avgusta mjeseca, izvještaj da su od strane HTS pozivani agitatori »ne bi li svojom agitacijom suzbili agitaciju HPS«¹⁹¹⁾. Potpuno i otvoreno priznanje da »smo se mi (HTS — m. o.) svojevoljno povezali za Radića, Drinkovića... «¹⁹²⁾ i izjava »... ispred svih Hrvata BiH... polažući u ruke vrhovnog vođstva HB odluku o sudbini čitavog hrvatskog naroda te pristajući već unaprijed ne-

¹⁸⁷⁾ Sl. dom, 1922, 19, 7.

¹⁸⁸⁾ Karakteristične su vijesti iz sjeveroistočne Bosne: »Kod nas je podpuno provedena politička organizacija u duhu Radićevom« — iz izvještaja M. Špi-onjaka, Sl. dom, 1922, 26, 3.

¹⁸⁹⁾ Sl. dom, 1921, 33, 1.

¹⁹⁰⁾ H. sloga, 1922, 17, 1.

¹⁹¹⁾ ASRBiH, PU za BiH/1922, Prez. 10.785.

¹⁹²⁾ H. sloga, 1922, 105, 2.

opozovno na rješenja pomenutog vođstva . . . ¹⁹³⁾ imali su za posljedicu da je HRSS u odnosu na BiH zauzela sasvim određen kurs. Polaganje odluke »u ruke vrhovnog vođstva HB« nije značilo ništa drugo nego predaja cijele stvari, odnosno načina rješenja pitanja, u ruke HRSS. To se odmah i praktično osjetilo. Nakon što su obje stranke iskristalisale svoje stavove, S. Radiću nije preostajalo ništa drugo nego da zaključak HRSS o samostalnom istupu u BiH, koji je donijet još početkom 1922, sprovede u djelo. Taj obračun sa svim eventualnim suparnicima Radić je od ranije pripremao. Rafinirano je odbio sve one koji »misle da bi HB mogao ili čak morao . . . gospodi koja su hrvatska povratiti njihov prijašnji politički upliv nad narodom«¹⁹⁴⁾. Od toga uopštenog napada Radić je u BiH prešao na djela. Krajem decembra 1922. g. rekao je prvacima HTS, na njihove negativne ocjene seljaštva BiH: »od ovoga časa, neću s vama imati nikakvoga posla i učinit ću sve što mogu da hrvatsko seljaštvo u BiH riešim takvih vođa i zastupnika«¹⁹⁵⁾.

Pripreme za izbore i sami izbori trebali su da rasvijetle situaciju, definitivno pokažu opredjeljenje mase Hrvata BiH i njihovih vođstava, stav i planove HRSS.

ZAKLJUČAK

Stanovništvo BiH, u prošlosti vaspitano na vjerskoj osnovi, nije moglo kao samostalan faktor da se postavi naspram pretendencata kojima je BiH bila domena interesa. **Bosansko-hercegovačka buržoazija**, proizašla iz iste sredine, nalazeći se politički i ekonomski između srpske i hrvatske, jače i uticajnije, buržoazije, takođe nije mogla da djeluje samostalno. 1918. BiH je u cjelini u novoj državi postala objekat interesa borbe dviju buržoazija, koje su se razvijale u specifičnim uslovima. Malobrojna buržoazija BiH priklanjala se u početku Beogradu kao centru nove države, a kasnije od 28. 6. 1921, postupno Zagrebu, posebno njen hrvatski dio. To je bio prvi i glavni razlog koji je odvojio buržoaziju i sav ostali narod. De facto pasivan odnos prema neriješenim pitanjima, prije svega ekonomskom, i njihovo jednostrano rješavanje aktiviralo je buržoaziju i sve ostale. Narod — vjerski podvojen, politički nevaspitan, nacionalno zavađen — bivao je zavođen od strane istovjernih buržoazija, gubeći, i u perspektivi, mogućnosti da sam postane faktor rješavanja.

Uloga Srbije, ispoljena u južnoslovenskim odnosima u XIX vijeku, u balkanskim ratovima i iznad svega u prvom svjetskom ratu, dovela je mladu buržoaziju u položaj da maksimalno iskoristi sve ono što joj se pružalo. Konkretna situacija, proistekla i iz načina ujedinjenja, učvrstila ju je i omogućavala joj da poduzme sve ono što je i poduzela. Njen **klasni interes** nije mogao da vodi računa o zadovoljenju takvog istog interesa koji je ispoljavala susjedna buržo-

¹⁹³⁾ Ibid., 148, 2.

¹⁹⁴⁾ Ibid., 181, 2.

¹⁹⁵⁾ Sl. dom, 1922, 7, 14.

azija. Rodila se opreka u otvorenoj formi. Svi dalji odnosi nosili su pečat te opreke, koja se baš preko njih pretvorila u obračun. Zbog stepena dotadanjeg opšteg razvoja, srpska buržoazija je bila u prednosti i diktirala je odnose. Hrvatska buržoazija i narod, od koje je bio vođen, došli su formalno u drugi plan. Značaj tih opreka i obračuna bio je u tome što su se oni vodili pomoću najširih masa, a na njihovu štetu.

HPSS, odnosno HRSS, prošla je u svom razvoju do 1923. g. kroz dva perioda. U prvom, djelujući u okvirima Austro-Ugarske države, nosila je karakteristike gledanja specifičnih za vrijeme do 1914. Stavovi iz doba konstituisanja kretali su se u okvirima koje je nametala epoha čija je završnica bila 1918. U osnovi, bili su u ovisnosti od odnosa koje je ustanovila jedna uticajna strana država, koja je 1918. g. doživjela svoj fizički kraj. U tim uslovima je samo jedan dio mlade napredne inteligencije, u planovima, predviđao zajednicu nacionalnosti, tada još podvojenih interesima raznih dinastija i država. HPSS je zamišljala budućnost naših naroda u okvirima još moćne Austro-Ugarske, a sebi je određivala, u odnosu na BiH misiju na osnovu državno-istorijskog prava, za koje je vjerovala da će odgovarati opštim interesima njenog stanovništva. Ta istorijski uslovljena gledanja, omeđena niskim stepenom shvatanja i značaja nacionalnog elementa, polazeći od precjenjivanog vjerskog faktora, odraz su embrionalnog shvatanja misije Hrvatske, koju je trebalo da predstavlja seljaštvo. BiH je **teritorijalno**, sa cjelokupnim stanovništvom, bila objekat interesovanja HPSS. Prva faza drugog perioda, od stvaranja zajedničke države do 28. 6. 1921, bila je za cijelu docniju istoriju HPSS odlučna. Tada je HPSS zvaničnom politikom stavljena u identičan položaj sa svim ostalim hrvatskim strankama, cijelim hrvatskim narodom. Credo njene svakodnevne i dugoročne politike bila je afirmacija hrvatstva kao najšire shvaćenog pojma, koji je u stvari formalno priznavan, ali praktično negiran. Zadobila je prevagu i ne samo da ju je održala nego ju je iz godine u godinu pojačavala. Suština njena će se bolje shvatiti ako se ima na umu da je to bila vodeća stranka (po programu sitnoseljačka) u narodu koji je zbog borbe srpske i hrvatske buržoazije za prestiž trpio nacionalnu i političku neravnopravnost. Program HRSS odražavao je osnovne potrebe hrvatskog naroda, koji je permanentno osjećao neravnopravnost. Moto njene cijele aktivnosti bila je: ravnopravnost. Ona je tu aktivnost sadržajno stepenovala uglavnom zbog konkretnih uslova. Neki njeni principi (čovječnost, mirotvornost, republikanizam) ostali su neodređeni u smislu odsustva obuhvatnijih mjerila, koja bi seljacima pružala u početku mogućnost ostvarenja onoga što su tražili, a kasnije svom narodu ono što se obećavalo. To je sve ako ne istorijski pravilno, a ono shvatljivo s obzirom na sitnoburžoaski karakter njenih vrhova i konfuznu stvarnost Kraljevine. Prvi zadatak HRSS bio je, zbog društveno-ekonomskog položaja Hrvata, uspostaviti političku ravnopravnost, pa tek onda socijalnu, ekonomsku. Da bi i kao stranka za sebe i kao »izraz naroda« (ukoliko je to uopšte bila i u početku, dok nije imala cijeli narod za sobom?) izborila najprije političku ravnopravnost, njoj je bio potreban sav hrvat-

ski narod. Što je na kraju potpuno usvojila te tendencije podvojene političko-ekonomske borbe, dala je mogućnost da se takva politika, bez obzira na okolnosti u kojima se vodi, ako su mase za sprovođenje nacionalno-socijalne ravnopravnosti, ocijeni kao jednostrana i promašena.

Dok nije izglasavanjem Ustava zauzet od strane srbijanske buržoazije protuhrvatski stav, HRSS nije na opštoj liniji djelatnosti prelazila granice Hrvatske. Frontalno odbacivanje mogućnosti za sporazumijevanje buržoazija i onemogućavanje osnovnih uslova za normalan razvitak hrvatskog naroda proširilo je maksimalno blok Hrvata, a HRSS-i otvorilo put ka svim Hrvatima. To je bio početak druge faze drugog perioda njene aktivnosti, čija je osnovna karakteristika postepeno organizovanje i intenzifikacija djelatnosti van Hrvatske, kojima je trebalo da dokaže da je promijenila ne svoj program, nego kurs.

Za rješenje Hrvatskog pitanja bili su optimalno zainteresovani svi Hrvati, ali od tada u Hrvatskom bloku, na formalno zajedničkoj osnovi. Prožiman unutarnjim protivrječnostima i kontraverzama, HB je nosio neprekidno klice razdora. Višom silom zbijene, stranke Hrvata bile su jedinstvene samo prema onima koji su ugrožavali njihove ekonomsko-političke interese, prema centralistima. Nalazeći se u stanju diferenciranja, te protivrječnosti nisu javno izlazile na vidjelo. Kada je pružena prilika za konkretno ispoljavanje programskih načela bez obzira na potrebe čvrste i dosljedne integracije stranaka i izraze viših interesa, koji su se krili pod Hrvatskim pitanjem, mehanički prevaziđene protivrječnosti oštro su se pojavile u vidu suprotnih pozicija pojedinih stranaka.

Orijentacija većine Hrvata BiH na Zagreb bila je usmjerena prema HRSS, koja je postajala njihov reprezentant. Taj se proces, pored njene želje za okupljanjem svih Hrvata, odvijao i bio iniciran velikim dijelom od njih samih. HTS i HRSS su u tom procesu dolazili čak do stepena sinteze. Sinteza, potertavana stalno prisutnim minimalnim izgledima na ravnopravan srpsko-hrvatski sporazum, očitovala se naročito u odnosu širokih masa Hrvata prema HRSS. Opređeljenje HTS, izazvano neriješenim Hrvatskim pitanjem, nije moglo biti ni najmanjim dijelom znak nekog altruizma, nego je imalo čisto klasni karakter. Ali on se takođe nije mogao u početku otvoreno manifestovati, jer bi time borba za mase bila izgubljena. Zato je HTS u agitaciji otvoreno zastupala linije HRSS i time u ogromnoj mjeri sama uputila mase na HRSS. HPS je politikom svoga vođstva prema HTS, a posebno osloncem na Ljubljanu, u obrnutoj srazmjeri gubila mase, uporište i značaj. Koban za nju, ocjenjujući sa njenih pozicija, bio je kategoričan stav prema HRSS. Sa stanovišta hrvatskog elementa on je imao za posljedicu još otvorenije priklanjanje HRSS. Suština uspjeha Radićeve politike u BiH bila je u stvari izvan formalne djelatnosti HRSS u BiH, koja se ne smije nipošto potcjenjivati. Primarno za Radića u odnosu na Hrvate BiH bilo je to što ga je narod prihvatio vjerujući njegovim obećanjima. Tako se Radić javio kao produkt spleta objektivnih okolnosti i slučajnosti, slučajnosti kao jedne istorijske pojave, koja bi, da se nije tada pojavila,

bila vjerovatno zamijenjena drugom ličnošću. Opšte je poznato da je Radić sam sebe nazivao »političkim avijatičarem«, »akrobatom« i sl., a da je još češće nazivan demagogom. Činjenica je da je on demagoški nastupao, ali je istovremeno iskorištavao i objektivne postojeće posljedice sistema vlasti. Ostajala je HRSS, sama; za pojmove masa najbliža, najdosljednija i najspremnija da rješava Hrvatsko pitanje.

HRSS sa svojim liderom je do 1923. prošla više faza razvoja, koje nisu imale pravu liniju, ali koje nisu bile samo izraz nedosljednosti, niti su bile diktirane isključivo unutaršnjim karakterom stranke i osobinama vođe. Ako je do toga vremena Radićev nacionalizam bio čisto politički obojen, a socijalna strana njegova potisnuta u drugi plan zbog borbe za mase, HRSS je uspjela do kraja 1923. da:

1. gotovo do kraja rasčisti sa vođstvima hrvatskih stranaka i da
2. kretanjima hrvatskog elementa dâ odlučan pravac i time dođe u situaciju da svom programu praktično dâ stvarnu sadržinu.

Resume

The aim of this work was to follow, as far as the program and action are concerned, the development of the HPSS (HRSS) relations towards Bosna and Hercegovina as well as the orientation of Bosna and Hercegovina, all on the base of literature, archive funds of the Republic Archive of the Socialistic Republic of Bosnia and Hercegovina (for the HRSS archive had not been preserved), and on the base of the published historical materials and the Party issues.

The year 1918, as for HPSS so for Croats from Bosnia and Hercegovina, meant in their evolution the end of one and the beginning of the next period. The first period of their activity was conditioned by the bounds of general movements, specific for the period up to 1914. The characteristic of the social-economic-political commotions of that period were: the overevaluation of the religious factor and the insufficient paying attention to the importance of the national element, with the remark that the peasantry had not yet showed to be a factor of greater importance. For HPSS, which could not think of anything to exist out of the Austro-Hungarian frames, Bosnia and Hercegovina, territorially with their complete population, were the object of interest. At that time Croats from Bosna and Hercegovina, were politically in the phase of differentiation. («The Croatian Catholic Union«, »The Croatian People's Community«).

At the end of the First World War Austro-Hungary lived to see its physical termination of life. The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, from the very beginning loaded with the whole row of open questions and problems to be solved, was busy with finding the way how to solve the national question, which grew still more complicated when the request for the solution of the Croatian question was set up. By its

idea very complicated, the Croatian question became the question of »par excellence« importance for Croats. The affirmation of the Croatian national feeling, taken in its largest sense of the word, formally recognized but practically never applied, became a credo of the HRSS policy. HRSS became the main factor in the solution of the Croatian question. Setting up as the aim of its activity the motto equality of Croats, otherwise denied under the tenet of unitarism, HRSS, at the first place fighting for the political equality, had to gather all Croats. It became more evident when both the Croatian people and the Croatian bourgeoisie got, by the Constitution of 28th June, 1921, pushed back into the second plan. This showed more clearly that the Serb bourgeoisie was not inclined to pay any attention to the interests of the Croatian bourgeoisie. Such a position of Croats brought to the creation of Croatian bloc. In that bloc HRSS was becoming more and more the party of »primus inter pares«. In that way both the Croatian masses and their bourgeoisie reached the same starting point. This is where the second phase of the second period of HRSS relations towards Bosnia and Hercegovina began.

The majority of Croats were gathered round the Croatian Land-labourer Party (HTS) and a smaller group of them round the Croatian National Party (HPS), both of them founded in 1919. Through their representatives in Beograd they took a positive attitude towards the centralistic régime. Owing to the practical hegemonistic policy of the state-creating elements, very soon they found themselves vis-a-vis the aforesaid, and on the same line with all other Croats. The relation between Croats from Croatia and the ones from Bosnia and Hercegovina, owing to their identical general position in the Kingdom, was interdependent. In the process of their relation development in 1922, HTS and HRSS almost came to synthesis. Such an interdependent relation, particularly from the part of the HTS leadership, came from its class character. But not until 1922 that it could be seen so clearly. The reason for that were the HTS leadership's beliefs into the positive solution of the Croatian question, i. e. their participation in the results of the eventual agreement and their effects on the orientation of BH Croats towards HRSS; Croats, all together, saw in S. Radić, i. e. in the HRSS leadership, the factors that will have an essential influence upon the change of their position. The HRSS leadership with support of the Croatian people, tried to realize their own interests and as to the Croatian people to acquire the better political treatment for them, if nothing else.

In the second phase of the second period of HRSS, from 28th June, 1921 to the end of 1923 year, they managed:

1. to clear up misunderstandings with the leaderships of Croatian parties almost completely, and
2. to give a determined direction to the movements of the Croatian people and in that way to come into position to give to its own program the real content of work.

Croats from Bosnia and Hercegovina, directed by HTS policy, took to HRSS categorically. The HTS leadership took to HRSS, and HPS to the Slovenian National Party, linking, in that way, their own destiny for the destiny of Slovenes'.

